

گردآوری نگاه‌های آغازین در عصر صفوی

سعیده پورعابدینی

۱- دانشجوی دکتری، گروه باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران

چکیده

اسناد و منابع به‌مثابه «ظرف» و «مظروف» تاریخ‌اند، به‌سان ابزاری در دست پژوهشگران، مورخان، باستان‌شناسان و... در راستای بازخوانی و بازنمایی هویت دینی، ملی - فرهنگی ملت‌ها و قوم‌ها. اسناد، میراث دار عملکرد و خاطرات درگذشتگانی است که با اهتمام و خویش‌کاری دوام و بقای یک ملت را پیش آوردن و همچنان در اینک و آتیه همان تبار جاری و ساری‌اند. برکشیدن رخدادها و ماهیت جوامع در گذشته از نهان داده‌ها کاری بس دشوار است. از آنجا که تاریخ ظرف زندگی است، بازشناسی منابع و آگاهی از آنها به اعتبار و اهمیت پژوهش پژوهندگان می‌افزاید. بدین‌سان منبع‌شناسی، زیرشاخه روش تحقیق که با نگاه جزئی‌نگر، همچون چراغ راهی است در خدمت، توسعه علم و دانش که پژوهندگان را از حیرت و سرگردانی در فهم تاریخ بازمی‌دارد. سرآغاز قرن دهم هجری؛ مصادف با تکوین حکومت صفوی؛ پیدایی آن بزنگاه حوادث مهم در تاریخ ایران و اسلام؛ انشا حکومت واحد دینی، محرک وحدت مذهبی، سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و... استقلال در برابر بیگانگان (عثمانی و ازبکان)، گشودگی باب روابط با غرب را برای ایران‌زمین به ارمغان داشته است. رهاورد این عصر، منابع غنی از تواریخ مورخان داخلی و خارجی است که به‌مانند پلی، گذشته را به امروز پیوند داده است و رهنمای صاحب‌نظران در خوانش آن روزگار بوده است. از این‌رو، در این جستار تلاش شده است تا با روش تاریخی و مطالعه مروری، به معرفی منابع مکتوب دست‌اول تاریخ عصر صفوی و تبیین اهمیت جایگاه آن در مطالعات تاریخی، باستان‌شناسی، انسان‌شناسی و... این عصر پرداخته شده است.

واژگان کلیدی: منبع‌شناسی، کتاب‌نامه، تاریخ، صفویه

مقدمه

تاریخ به منزله شناخت گذشته بشر مبتنی بر مدارک و شواهد؛ علم نقد و تحقیق است. تاریخ؛ انسان را به عنوان یک کل، یک موجود متفکر و خود آگاه بررسی می کند (ثواب، ۱۳۸۵)؛ بنابراین مطالعه تاریخ شامل تمام چیزهایی است که انسان‌ها گفته‌اند، اندیشیده‌اند، انجام داده‌اند یا متحمل شده‌اند (استنفورد، ۱۳۷۹). تاریخ را از دو حیث می توان مورد بحث قرار داد: یا از این جهت که علم حوادث گذشته حیات بشری است یا از این لحاظ که علم قوانین این حوادث است، یعنی قوانینی که مدبر گذشته، حال و آینده بشر می‌باشند. در مورد اول، تاریخ به معنای اخص نام دارد و در مورد دوم، فلسفه تاریخ یا علم الاجتماع خوانده می‌شود (رشید یاسمی، ۱۳۱۶)؛ بنابراین آنچه به عنوان اساس تاریخ؛ علمی تلقی می‌شود ضرورت سعی مورخ است در جستجوی حقیقت واقع (زرین کوب، ۱۳۵۴) و در این میان، مورخ به سان یک هنرمند به بازخوانی معرفت و بینش گذشته انسان از پس لایه‌های بی‌شمار و ناهمگون دیرینه زمان می‌پردازد.

روشمند بودن پژوهش به معنای رسیدن به حقیقت، شرط لازم و اعتبار داشتن آن است. عموماً پژوهشگران کمابیش به ضرورت پژوهش در چارچوب روش‌های علمی، معرفتی و روش‌شناختی و تبیین و اتخاذ مناسب‌ترین و سازگارترین چارچوب معرفت و الزامات هستی‌شناختی اذعان دارند (گروت و وانگ، ۱۳۸۴). از آنجایی که پژوهش در تاریخ نه تنها گردآوری روایات یا مقایسه آنها و شناخت «واقعیات» حوادث گذشته نیست، بلکه تفسیر این «واقعیات» است، بدین منظور، میان جزئیات رابطه برقرار می‌کند (زرین کوب، ۱۳۵۴). بدین سان؛ واقعیات همواره از مغز وقایع نگار ترشح می‌کند، در نتیجه هر وقت کتاب تاریخی را به دست می‌گیریم توجه ما باید از یک سو معطوف به مورخی باشد که آن را نوشته (کار، ۱۳۵۱)، از سوی دیگر واقعیاتی که در آن مندرج است و چه واسطه‌هایی به طور مجزا و مستقل آن واقعه را نقل کرده‌اند (جعفریان، ۱۳۶۶). به عبارتی اولین موضوع معرفت تاریخی، چیزها و حوادث نیستند، بلکه مدارک و اسناد تاریخی هستند. این نوع اطلاعات به مثابه راه و روش میانجیگری و مداخله، اطلاعات تاریخی حقیقی را راجع به حوادث و مورخان روزگاران گذشته را در اختیار پژوهشگران قرار می‌دهند (کاسیرر، ۱۳۶۰). از این رو، آنچه در ابتدا می‌بایست انجام شود، «طُرُق» مختلفی که پژوهشگر را «متصل» به واقعه می‌نماید. همچون گردآوری یکجا اسناد مختلف واقعه (جعفریان، ۱۳۶۶). بر این اساس منبع‌شناسی علمی است ابزاری که به تبیین و توصیف هر یک از کتاب‌های مرتبط با موضوع و مبحث خاصی پرداخته و سبک و شیوه نگارش هر کدام را با ذکر هدف آن تبیین می‌نماید. شاید بتوان این مطلب را این گونه بیان داشت که علم منبع‌شناسی، علمی است که به صورت جزئی، به بررسی کتاب‌ها و توصیف آنها می‌پردازد و به بیانی دیگر یک علم جزئی‌نگر است. گرچه رشته‌های، علمی‌ای که در آن وجود دارد از جمله: نسخه‌شناسی بیان‌کننده یک سری مباحث کلی و قاعده‌مند است ولیکن نتیجه حاصل از آن یک امر جزئی یعنی شناخت کتاب‌های خاص است (رسولی، ۱۳۹۹). منابع از دو منظر؛ به منابع دست‌اول و دوم تقسیم می‌شوند. اولین معیار، زمان است و دومین معیار، اصالت منبع. از منظر نخست، منابعی را که در همان زمان و یا در نزدیک‌ترین بازه زمانی به رخداد تاریخی شکل گرفته‌اند. منابع دست‌اول و در تحقیقات

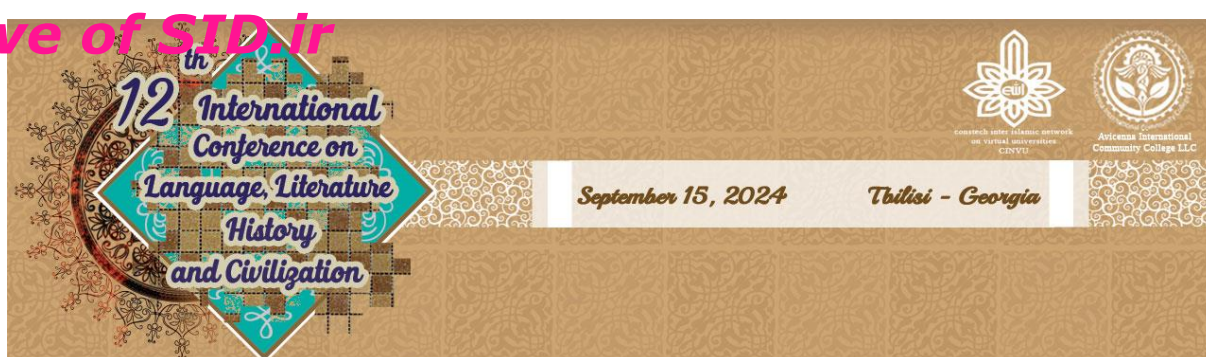
تاریخی مرجع قرار می‌گیرند. منابعی که شرح یا برداشتی یا بازخوانی یا تقریری از منبع نخست به شمار می‌روند یا به عبارتی سایر منابع را که درباره اثر، بعداً نوشته یا تهیه شده‌اند را منابع دست دوم می‌گویند. دومین معیار، تقدم و تأخر منابع است. بدین لحاظ داوری، قضاوت، اعتبار و اهمیت منابع دست اول افزون‌تر و بیشتر بوده است؛ زیرا گمان دخل و تصرف، تفسیر به رأی در آنها نسبت به سایر منابع کمتر بوده است. علی‌رغم سندیت و اعتبار و اتفاق بیشتر منابع دست اول از حیث داده‌ها، استنباط و تحلیل‌های تاریخی، منابعی که بافاصله بیشتری به زمان حادثه یا با تأمل و بازخوانی منبع اصیل نگارش شده باشند. هرچند به‌عنوان منابع دست دوم تلقی می‌شوند؛ اما بعضاً از اهمیت، دقت و همه‌جانبه‌نگری بیشتری برخوردار هستند. به عبارتی منابع دست اول «معرفت افقی» آگاهی و شناخت به چیزی است که حدوداً در همان زمان جریان داشته است. منابع دست دوم «معرفت عمودی» بینش و حکمت به چیزی است که قبل و بعد واقع شده است (یلدایی و عباسی هرفته، ۱۴۰۰).

گفتنی است؛ ارزیابی منابع نیز لازم و ضروری است؛ زیرا بخشی از این ارزیابی مربوط به شناخت عینی و ذهنی راوی در ارتباط با نقل حادثه با واقعه تاریخی است. به عبارتی نقش «راوی و ناقل» یک واقعه تاریخی در شکل دادن به یک حادثه، بازگوکننده اهمیت شناخت افکار، اندیشه‌ها، وابستگی‌های دینی و سیاسی اوست. همچنین تحلیل و تعلیل روای علاوه بر نقل حوادث، به عبارتی دید «فلسفه تاریخی» روایتگر. نکته دیگر، رابطه افراد سند با اصل حادثه است. بدین معنا کدام یک از واسطه آنها در خود حادثه درگیر بوده و یا از جهتی با آن حادثه در پیوند، شاید واسطه‌ها منافی در اصل حادثه دارند، یا برخی از آنها خود گوشه‌ای از حادثه و کما اینکه گاهی هیچ نوع ارتباطی بین آنها و متن واقعه وجود ندارد. همچنین ارتباط راوی از لحاظ زمانی با واقعه، اگر زمان راوی با زمان وقوع حادثه برابر باشد، سند متصل در غیر این صورت سند منقطع. به عبارتی در اسناد منقطع، حلقه مفقوده‌ای وجود دارد که شناخت او بر روی ارزیابی نگارش حادثه تأثیر مستقیمی دارد. شناخت تاریخ حیات مؤلف و تاریخ دقیق تألیف کتاب، بر شناخت ارتباط زمانی مؤلف و واقعه اثرگذار است. همین‌طور، نحوه ارتباط جغرافیایی مؤلف با متن نیز بر روی ارزیابی اسناد و کارایی منابع اثرگذار است (جعفریان، ۱۳۶۶).

ظهور صفویان و طوفانی که قزلباشان برپا کردند چرخش گاه و بزنگاه مهمی در تاریخ ایران پس از اسلام است. نهضت صفویه، از پس قرن‌ها (۹ قرن) تسلط بیگانگان، دولت و کشوری قدرتمند در ایران به وجود آورد. به عبارتی سلطنت صفویان بیش از دو سده، نظام سیاسی و سنت و فرهنگی کهن ایران را ادامه داد و در میان ملک و ملت ویژگی و مفهوم بی‌نظیری از ماهیت تاریخی را تسری بخشید. از جمله، احیای سنت سلطنت، ایجاد ساختار نظامی و سیاسی جدید، گسترش مذهب تشیع در مقام مذهب رسمی کشور، ایرانی کردن اسلام، ترقی و تعالی زبان فارسی در زمینه سیاست و دیوانیات در تاریخ جدید ایران و توسعه و تحول فرهنگی و صفویان بودند که ایران را وارد صحنه تاریخ جهانی کردند (کمبریج، ۱۳۸۴).

بدین جهت، عصر صفویه از زوایای مختلف مورد نقد و تحلیل پژوهشگران قرار گرفته است. منبع‌شناسی پژوهشی دوره صفویه نشان می‌دهد که این زمان از لحاظ منابع تاریخی دست اول همچون؛ تاریخ عمومی و محلی، علوم (دینی و غیردینی)، تذکرها، جنگ‌ها، سفرنامه سیاحان داخلی، خارجی و سفیران دیوانی دیگر ممالک، سفرنامه حج، اسناد، منشآت،

فرمان‌ها، منابع دیوانی، عریضه نگاری، کتیبه‌نگاری (سنگ فرمان)، خاطرات نگاری، تاریخ‌نگاری‌ها، امان‌نامه‌ها^۱، انشاء ممالک^۲، عریضه نگاری^۳، مجلس نویسی^۴، مزار نویسی، فرهنگ‌نویسی، جنگ نویسی، حکایت‌نویسی، نثرهای اخلاقی، مسکوکات، سنگ مزارها^۵ و... بسیار غنی بوده است. از این‌رو نگارنده در این جستار به منظور منبع‌شناسی، منابع مکتوب دست‌اول تاریخی صفویه که بخشی از سرچشمه داده‌های تاریخی - فرهنگی این عصر است را به‌دقت مورد جمع‌آوری و طبقه‌بندی قرار داده است^۶. باهدف مشخص کردن حدود و ثغور موضوع و منابع، راه دستیابی به اطلاعات را سهل و افزون بر این، مانع از دوباره‌کاری و صرفه‌جویی در وقت با ارزش پژوهشگران در این حوزه پژوهشی، تبیین سره از ناسره در میان اوراق تاریخ و با استعانت به آن پژوهندگان به بازنمایی ذهنی رخداده‌ها، ماهیت و اهمیت زیست مردمان در گذشته به پردازند.

منابع تاریخ

توصیف مکتوب احوال و اعمال انسان را به هر روش و مبتنی بر هر مکتب و شیوه تنظیم و تدوین را تاریخ‌نگاری می‌نامند، در معنای خاص بر ثبت وقایع و احوال سیاسی و اجتماعی هر قوم یا جامعه جهانی اطلاق می‌گردد. عامل متغیر در فن تاریخ‌نگاری انگیزه‌ها و اهداف و فواید یا علل غایی جهانی تاریخ‌نگاری است که بحث از آنها معنای دقیق‌تر تاریخ‌نگاری را روشن می‌کند (سجادی و عالم زاده، ۱۳۸۰)؛ بنابراین پژوهش در منابع تاریخ منحصرأ به معنی انکشاف لایه‌های تاریک و بازگشایی گره‌های کور تاریخ در یک عصر نیست؛ بلکه ابزاری است در دست پژوهشگران (مورخان، باستان‌شناسان و...) برای روایی و پایایی داده‌های فرهنگی است که راهگشا چالش‌ها زندگی و زیست نیکوتر امروز آدمی است.

^۱ اسم مرکب، زنهار نامه، امان‌نامه‌ای که در ضمن آن زنهار و امان می‌دهند. هنگامی که شخص مرتکب گناه می‌گشت و یا از طرف مقابل که شاه و یا قوای خصم بود درخواست می‌کرد که مبلغی پول و یا مقداری از اموال و یا تمامی آن را دریافت نموده اجازه دهد که او به سلامت از مهلکه خلاصی یابد و توافقی که بین آنان انجام می‌شد، به صورت نوشته‌ای بود که دو طرف امضا می‌کردند و آن نوشته امان‌نامه بود (علاقه، ۱۳۸۵).

^۲ دیوان انشاء یا دیوان رسایل اداره‌ای بود که از طرف شاه اسناد رسمی صادر و مکاتبات دولتی را اداره می‌کرد (همان).

^۳ در اصطلاح مشیایان عرض حال است. نامه‌ای که زیردستی به مافوق یا کوچکی به بزرگی نویسد. عریضه یا شرح وقایع و یا اظهار اخلاص و بندگی و یا درخواست از مقام والای بوده است که هر یک از عریضه‌ها پاسخ مناسب حال و موقعیت داشته که به نویسنده آن ارائه می‌شده است (همان).

^۴ مجلس نویسی که واقعه‌نویس نیز خوانده می‌شد از مصادر و ارباب مناسب مهم بشمار می‌رفت. شغل وی ثبت و کتابت مذاکرات جلسات یا تنظیم صورت‌جلسه بوده است. مجلس نویس موظف بود که فرامین سلطان را به صورت مقتضی و صحیح و مناسب درآورد. چون سلطان در اغلب موارد فرمان‌ها را شفاهاً صادر می‌کرد، ناچار باید با تعلیق و وزیر اعظم یا توسط یکی از امراء و با نوشتن عبارت «حسب الامر الاعلی» تأیید گردد (مینورسکی، ۱۳۳۴).

^۵ سنگ مزار به مثابه فرهنگ و هویت فرد متوفی نه تنها یادبودی از درگذشته است؛ بلکه گواهی است از خوانش جامعه (در شأن و وصف جایگاه اجتماعی)، در کالبد سنگ تراشی (هنر حجاری) و در چارچوب کتیبه‌ها، خط‌نگاره‌های (ادبی، دینی؛ حماسی) و تصاویر (حقیقی، نمادین) که همچون یادبودی از درگذشته در سطور تاریخ باقی است.

^۶ با نگرش به کثرت و فزونی منابع و مراجع عصر صفوی نگارنده در این جستار پاره‌ای از زمینه‌های مربوط را مورد بررسی قرار داده است.

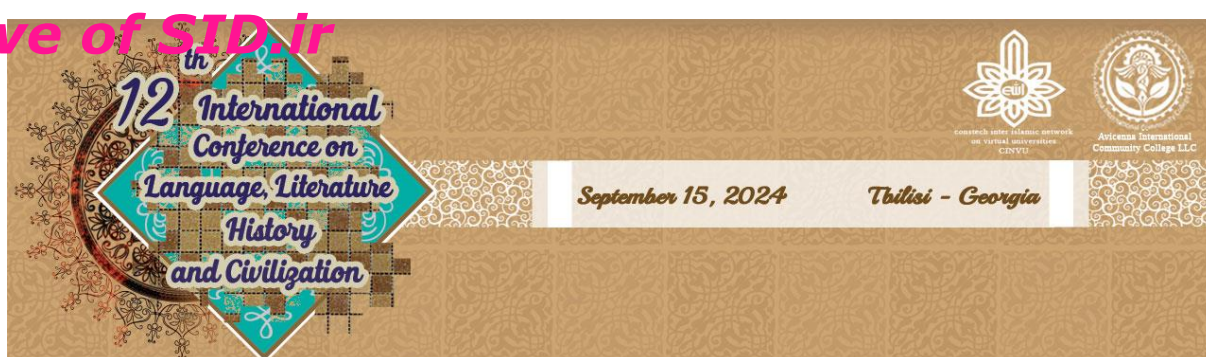

- وقایع‌نگار، عبدالعلی، **بهارستان طهماسبی (تاریخ بهارستان)**، نسخه خطی فارسی: کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، کد دستیابی ۲۷۷۳.
- **تاریخ گنجینه**، نسخه خطی فارسی: موزه بریتانیا، کد دستیابی Or.۱۷۶۳/۱۴.
- **تاریخ ایران**، نسخه خطی فارسی: کتابخانه مجلس شورای اسلامی، کد دستیابی ۴۹۳۰.
- **حمله افغان به سرحدات ایران**، نسخه خطی فارسی: کتابخانه و موزه آستان قدس رضوی، کد دستیابی ۴۲۹۴.
- **تاریخ ملوک عجم**، نسخه خطی فارسی: کتابخانه و موزه آستان قدس رضوی، کد دستیابی ۱۳.
- مستوفی قزوینی، حمدالله بن ابوبکر بن محمد بن نصر، **نزهة القلوب**، نسخه خطی فارسی: کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، کد دستیابی ۱۵۹۵۱۹۸.
- مستوفی قزوینی، حمدالله بن ابوبکر بن محمد بن نصر، **نزهة القلوب**، (۱۳۳۶)، حواشی و تعلیقات به کوشش محمد دبیرسیاقی، تهران: طهوری.
- الاردبیلی (ابن بزاز)، توکلی بن اسمعیل بن حاجی، (۱۳۲۹ ق)، **صفوه الصفا مشهور به مقالات**، مصحح و کاتب: احمد ابن کریم التبریزی، بمبئی: مظفری
- اردبیلی، عبدالکاسم محمد، **صفوه الآثار فی اخبار الاخیار**، نسخه خطی فارسی: کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، کد دستیابی MF-۲۱۲۸.
- خجندی اصفهانی، فضل‌الله بن روزبهان، (۱۳۸۲)، **تاریخ عالم‌آرای امینی: شرح حکمرانی سلاطین آق‌قویونلو - ظهور صفویان**، تصحیح محمد اکبر عشیق، تهران: مرکز میراث مکتوب.
- محمدیار، بن عرب قطغان، (۱۳۸۵)، **مسخر البلاد**، صحیح نادره جلالی، تهران: میراث مکتوب
- خواند میر، غیاث‌الدین بن همام‌الدین، (۱۳۵۳)، **حبیب‌السیر**، تصحیح محمد دبیر سیاقی، تهران: خیام.
- مؤلف ناشناس، (۱۳۶۴)، **تاریخ جهان‌گشای خاقان**، محقق الله و تا مضرط، اسلام‌آباد: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.
- قزوینی، یحیی بن عبداللطیف، (۱۳۱۴)، **لب التواریخ**، تهران: مؤسسه خاور.
- روملو، حسن بیگ، (۱۳۵۷)، **احسن التواریخ ۱۰ جلد**، تصحیح عبدالحسین نوایی، تهران: بابک.
- غفاری کاشانی (قزوینی)، احمد بن محمد، (۱۲۴۵ ق)، **تاریخ نگارستان**، بی‌جا.
- غفاری کاشانی (قزوینی)، احمد بن محمد، (۱۳۴۳)، **جهان‌آرا**، مصحح مجتبی مینوی، تهران: حافظ.
- منشی قزوینی، بوداق، (۱۳۷۸)، **جواهر الاخبار**، مقدمه، تصحیح و تعلیقات محسن بهرام نژاد، تهران: میراث مکتوب.
- خواند میر، امیر محمود، (۱۳۷۰)، **تاریخ شاه اسماعیل و شاه‌طهماسب ذیل تاریخ حبیب‌السیر**، تصحیح و تحشیه محمدعلی جراحی، تهران: گسترده.

- الحسيني القمي، احمد بن شريف الدين الحسين، (۱۳۵۸-۱۳۶۲)، خلاصه التواريخ ۲ جلد، به تصحيح احسان اشراقي، تهران: دانشگاه تهران.
- عبدی بيگ شيرازی (نویدی)، زين العابدين علی، (۱۳۶۹)، **تکلمه الخبار**، تصحيح و تعليقات عبدالحسين نوایی، تهران: نی.
- الحسيني، خورشاه بن قباد، (۱۳۷۹)، **تاريخ ایلچی نظام شاه**، تصحيح، تحشیه، توضیح و اضافات محمدرضا نصیری و کوئچی هانهدا، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- شوشتری، نورالله بن شريف الدين، (۱۳۷۷)، **مجالس المؤمنین ۲ جلد**، مصحح احمد عبد منافی، تهران: اسلامیه.
- لتوی، احمد و قزوینی، آصف خان، (۱۳۷۸)، **تاريخ الفی (تاريخ ایران و کشورهای همسایه در سال ۸۵۰-۹۸۴ ه. ق)**، به کوشش سيد علی آل داود، تهران: فکر روز و کلبه.
- افوشتهای نظزی، محمود بن هدايت الله، (۱۳۵۰)، **نقاوه الاثار فی ذکر الاخيار**، به اهتمام احسان اشراقي، تهران: علمی و فرهنگی
- ترکمان شهیر نمبشری، اسکندر بيگ، (۱۳۵۰)، **تاريخ عالم آرای عباسی**، تصحيح و مقدمه ایرج افشار، تهران: امیرکبیر.
- ترکمان شهیر نمبشری، اسکندر بيگ و مورخ، محمد يوسف، (۱۳۱۷)، **ذیل تاريخ عالم آرای عباسی**، تصحيح احمد سهیلی خوانساری، تهران: اسلامیه.
- منجم يزدی، ملا جلال الدين، (۱۳۶۶)، **تاريخ عباسی یا روزنامه ملاجلال**، به کوشش سيف الله وحیدنيا، تهران: وحید.
- افضل الملک، غلامحسين، (۱۳۶۱)، **افضل التواريخ**، به کوشش منصوره اتحادیه و سيروس سعدونديان، تهران: تاريخ ایران.
- حسینی جنابدی، ميرزا بيگ بن حسن، (۱۳۷۸)، **روضه الصفويه**، به کوشش غلامرضا طباطبایی مجد، تهران: بنياد موقوفات دکتر ایرج افشار.
- اصفهانی، محمد معصوم بن خواجگی، (۱۳۶۸)، **خلاصه السیر: تاريخ روزگار شاه صفی صفوی**، گنجینه ایران و ایرانیان، زیر نظر ایرج افشار، تهران: علمی.
- حسینی تفرشی، محمدحسين، (۱۳۸۸)، **مبادی تاريخ زمان نواب رضوان مکان (شاه صفی) تاريخ تحولات ایران در سال های ۱۰۲۸-۱۰۴۱ ه. ق**، تصحيح و تعليقات محسن بهرام نژاد، تهران: ميراث مکتوب.
- فضل حسینی، ابوالمفاخر فضل الله، (۱۳۸۸)، **تاريخ شاه صفی (تاريخ تحولات ایران در سال های ۱۰۳۸-۱۰۵۲ ه. ق)**، تصحيح و تعليقات محسن بهرام نژاد، تهران: ميراث مکتوب.
- حسینی رازی، حیدر بن علی، **تاريخ حیدری**، نسخه خطی فارسی: موزه بریتانیا، کد دستیابی Or.۵۰۸.

- مؤلف ناشناس، (۱۳۸۵)، **تاریخ منظوم ایران از سلطنت شاه عباس تا سلطنت شاه صفی ۶ جلد**، به اهتمام حسین معینی کرمانشاهی، تهران: سنایی.
- شاملو، ولی قلی بن داود قلی، (۱۳۷۱-۱۳۷۴)، **قصص الخاقانی ۲ جلد**، تصحیح و پاورقی حسن سادات ناصری، تهران: وزارت ارشاد اسلامی.
- مستوفی، محمد محسن بن محمد کریم، (۱۳۷۵)، **زبده التواریخ**، به کوشش بهروز گودرزی، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.
- مستوفی بافقی، محمد مفید، **مجالس الملوک**، نسخ خطی فارسی: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی، کد دستیابی ۵۶/۱.
- مستوفی بافقی، محمد مفید، (۱۳۴۰)، **جامع مفیدی**، به کوشش ایرج افشار، تهران: کتاب فروشی اسدی.
- وحید قزوینی، محمد طاهر، **خلاصه مقاله**، نسخ خطی فارسی: کتابخانه بودلین دانشگاه آکسفورد، کد دستیابی ۳۰۰.
- وحید قزوینی، محمد طاهر، (۱۳۲۹)، **عباسنامه یا شرح زندگانی ۲۲ ساله شاه عباس ثانی (۱۰۵۲-۱۰۷۲ ه.ق)**، به تصحیح و تحشیه ابراهیم دهگان، اراک: کتاب فروشی داودی.
- مؤلف ناشناس، **تاریخ انبیاء و اوصیاء و ملوک ایران**، نسخ خطی فارسی: کتابخانه و موزه آستان قدس رضوی، کد دستیابی ۴۱۷۸.
- مؤلف ناشناس، (۱۳۳۴)، **تاریخ صفویان: خلاصه التواریخ - تاریخ ملاً کمال**، به تصحیح و تحشیه ابراهیم دهگان، اراک: خانه فروردین.
- منجم یزدی، کمال بن جلال الدین، (۱۳۹۸)، **تاریخ مختصر: زبده التواریخ**، تصحیح رفعت خواجه یار، تهران: تمدن علمی.
- واله اصفهانی قزوینی، محمد یوسف، (۱۳۷۹)، **خلدبرین**، تصحیح میر هاشم محدث، تهران: میراث مکتوب.
- مؤلف ناشناس، (۱۳۴۹)، **عالم آرای شاه اسماعیل**، تصحیح و تعلیق اصغر منتظر صاحب، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب
- حسینی خاتون آبادی، سید عبدالحسین، (۱۳۵۲)، **وقایع السنین و الاعوام یا گزارش های سالیانه از ابتدای خلقت تا سال ۱۱۹۵ ه.ق**، به تصحیح محمدباقر بهبودی، تهران: اسلامیه.
- حسینی استرآبادی، سید حسن به مرتضی، (۱۳۶۴)، **تاریخ سلطانی از شیخ صفی تا شاه صفی**، به کوشش احسان اشراقی، تهران: علمی.
- نصیری، محمد ابراهیم بن زین العابدین (۱۳۷۳)، **دستور شهریاران (سال های ۱۱۰۵ - ۱۱۱۰ ه.ق. پادشاهی شاه سلطان حسین صفوی)**، به کوشش محمد نادر نصیری مقدم، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.

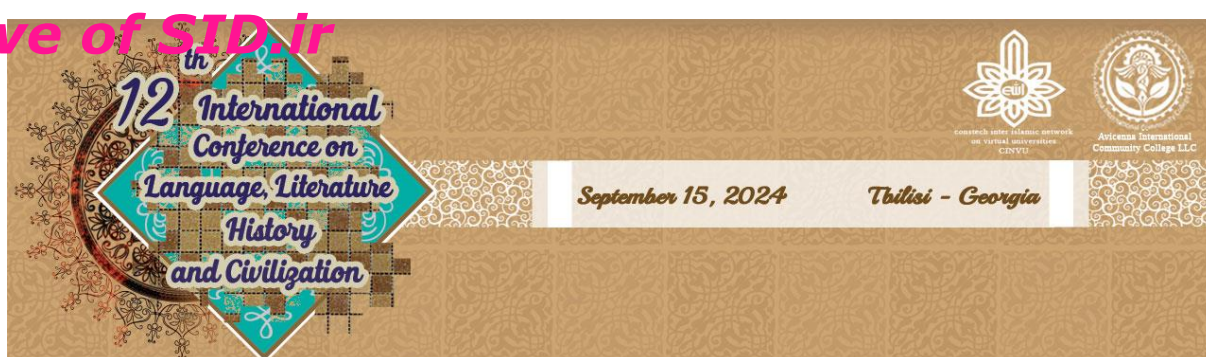

- آصف (رستم الحکما)، محمد هاشم، (۱۳۴۸)، **رستم التواریخ**، تصحیح، تحشیه و توضیحات و تنظیم فهرست‌های متعدد از محمد مشیری، تهران: امیرکبیر.
- مرعشی صفوی، محمد خلیل بن داود، (۱۳۲۸ ق)، **مجمع التواریخ**، تهران: عباس اقبال.
- قزوینی، ابوالحسن، (۱۳۶۷)، **فوائد الصفویه**، تصحیح و مقدمه و حواشی مریم میر احمدی، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- مؤلف ناشناس، (۱۳۴۹)، **عالم آرای شاه‌طهماسب زندگی داستانی دومین پادشاه دوره صفویه**، به کوشش ایرج افشار، تهران: دنیای کتاب.
- حسینی خاتون‌آبادی، عبدالحسین، (۱۳۵۲)، **وقایع السنین و الاعوام یا گزارش‌های سالیانه از ابتدای خلقت تا سال ۱۱۹۵ ه.ق**، به تصحیح محمدباقر بهبودی، تهران: اسلامیه.

تواریخ محلی

- نوعی از تاریخ‌نگاری، به بیان ویژگی‌های جغرافیایی، تاریخی، اجتماعی و فرهنگی یک شهر یا یک محل می‌پردازد که در آن حس شهر وطنی و تفاخر بومی هویدا است (اشپولر، ۱۳۶۰)؛ بنابراین تاریخ‌های محلی زیرمجموعه تاریخ‌های ملی یک کشور هستند. تاریخ‌های محلی ایران، به گونه‌ای بازتاب پاره‌ای از پیشینه، تحولات، رویدادهای و فرهنگ ایران زمین است که در پس اوراق تاریخ عمومی نگارش نشده‌اند. از این رو معلومات، مفروضات و داده‌های مسطور در این برگ‌ها و صفحات تاریخ کلیدخوانش وقایع، جغرافیایی، تاریخ اجتماعی، تاریخ اقتصادی، تاریخ سیاسی، فرهنگ، زبان و... یک منطقه در این اقلیم است که جزئی از یک کل را شکل می‌دهند. به همین دلیل در پژوهش‌های باستان‌شناسی، تاریخی، معماری - شهرسازی، انسان‌شناسی مورداستفاده قرار می‌گیرند.
- لاهیجی، علی بن شمس‌الدین بن حاجی حسین، (۱۳۵۲)، **تاریخ خانی**، تصحیح و تحشیه منوچهر ستوده، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- فومنی گیلانی، عبدالفتاح، (۱۳۴۹)، **تاریخ گیلان**، تصحیح منوچهر ستوده، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- گیلانی، ملا شیخ علی، (۱۳۵۲)، **تاریخ مازندران**، تصحیح و تحشیه منوچهر ستوده، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- مرعشی، میر تیمور، (۱۳۵۶)، **تاریخ خاندان مرعشی مازندران**، تصحیح منوچهر ستوده، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- جزایری شوشتری، عبدالله بن نورالدین، (۱۳۴۳)، **تذکره شوشتر (فردوس)**، به کوشش خان بهادر مولی بخش و اقل العباد محمد هدایت حسین، کلکته: بیپتس مشن پریس.

- سیستانی، شاه حسین بن ملک غیاث‌الدین محمد، (۱۳۴۴)، **احیاء الملوك**، با اهتمام منوچهر ستوده، تهران: بنگاه ترجمه و کتاب.
- مستوفی بافقی، محمد مفید، (۱۳۴۲)، **جامع مفیدی**، به کوشش ایرج افشار، تهران: کتاب‌فروشی اسلامی.
- مشیزی (بردسیری)، میر محمد سعید، (۱۳۶۹)، **تذکره صفویه کرمان**، مقدمه و تصحیح محمدابراهیم باستانی پاریزی، تهران: علم.
- حسینی منشی، محمد میرک بن مسعود، (۱۳۸۵)، **ریاض الفردوس**، به کوشش ایرج افشار و فرشته صرافان، تهران: بنیاد موقوفات دکتر ایرج افشار.
- بدلیسی، شرف بن امیر شمس‌الدین کرد، (۱۸۶۰-۱۸۶۲)، **تاریخ شرفنامه ۲ جلد**، به کوشش ولادیمیر ویامنیوف زرنوف، سن‌پترزبورگ: دارالطباع اکادمیه امپراطوری.
- سنندجی قاضی، محمد شریف بن ملا مصطفی، (۱۳۷۹)، **زبده التواریخ سنندجی در تاریخ کردستان**، به کوشش محمد رثوف توکلی، تهران: توکلی.
- ابن کربلائی تبریزی، حافظ حسین، (۱۳۴۴)، **روضات الجنان و جنات ۲ جلد**، تصحیح و تعلیق جعفر سلطان‌القرائی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- حشری تبریزی، محمدامین، **روضه اطهار**، نسخه خطی فارسی: کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، کد شناسایی، ۱۹۷۸۳- MF.
- حشری تبریزی، محمدامین، (۱۳۷۱)، **روضه اطهار**، به تصحیح و اهتمام عزیز دولت‌آبادی با مقدمه و حواشی و تعلیقات، تبریز: ستوده.
- داوری‌تسی تبریزی، آراکل، (۱۶۶۹)، **تاریخ ارمنستان**، آمستردام: وُسکان یروانتسی.
- شماس، زکریا، (۱۸۷۶)، **یادداشت‌های تاریخی درباره صفویه**، ترجمه ماری فلوسیته بروسه، سن‌پترزبورگ.
- چخیدزه، سخیا، (۱۸۵۶)، **تاریخ گرجستان**، ترجمه ماری فلوسیته بروسه، سن‌پترزبورگ.

علوم دینی: فقه، فلسفه، عرفان و علوم خفیه (طلسمات و ادعیه)

مذهب جزء جداناپذیر از تاریخ این سرزمین، پیوسته در اشکال گوناگون به‌عنوان عامل اساسی و محوری در نظام اجتماعی و سیاسی ایران اثرگذار است. هرز گاهی قدرت عالمان دین در کنار قدرت حکومت و در بازه زمانی دیگر این دو قدرت به صف آرایي باهم و گاهی سیاست سکوت عالمان در مقابل والیان؛ اما آنچه اهمیت دارد در آمیختگی صفویه با شیعه اثنی عشری در سپهر سیاسی و دینی ایران، منجر به رخدادهای همچون دعوت از علمای جبل عامل به ایران، مهاجرت علما فقه اجتهادی شیعه، نهضت علمی - فرهنگی، تألیف و ترجمه کتاب‌ها به فارسی، احداث مدارس دینی در شهرهای مختلف،

ساخت مساجد و مرمت بقاع متبرکه و زیارتگاه‌ها خصوصاً در ایران، اعیاد مذهبی قربان و غدیر خم و مراسم سوگواری امام علی علیه‌السلام و امام حسین علیه‌السلام و... سرانجام علمای شیعه به‌عنوان نایبان امام معصومین (ع) در عصر غیبت، زعامت و حضانت جامعه شیعه بر عهده داشته‌اند.

ذکر این نکته ضروری است، در فقه سیاسی شیعه امامیه، زمامداری جامعه اسلامی در زمان حضور امام زمان (ع)، از شئون مسلم آن معصوم خواهد بود و از این‌رو، حکومت خلفا و شاهان مردود تلقی می‌شود، فقه شیعه تا مدت‌ها به سبب همین تلقی، احساس نیازی جهت پرداختن به مسائل حکومت نداشت (نوروزی و رضائی، ۱۳۹۴)؛ بنابراین همکاری علمای شیعه با حکام صفوی و مشروعیت بخشیدن به شاهنشاه سبب گشت، جامعه‌ای که از لحاظ مذهبی یکدست نبود را به سان یکی از بازوهای قدرتمند عصر صفوی در آورد. تصوف که پیش از صفوی با تشیع آمیخته شده بود تدریجاً جنبه سیاسی پیدا کرد. لیکن با تشکیل حکومت صفوی به دلیل گرایش حکومت به تشیع این نمود چندان نپاید و طریقت صوفیه از بین رفت و تنها طریقت‌ها و عرفان شیعی در تعداد اندک باقی مانده است. همین طریقت و عرفان شیعی به همراه تحکیم قدرت علمای دین در دستگاه حاکم، دست‌آویزی در نگارش ردیه‌های بی‌شماری بر ضد تصوف گردید. از دگر سو، قدرت گرفتن علمای دینی، حضور در دربار و چاشنی مذهب واسطه‌ای میان علوم ماوراءالطبیعه و پیش آمدها و روزمرگی‌ها مردم گشت؛ لذا انگیزه خلق کتاب‌ها، ادعیه، طلسمات و... که همانند دایره المعارف در امور زندگی بود تدوین شد.

- محقق ثانی (کرکی)^۷، **نفحات اللاهوت فی لعن الجبت و الطاغوت**، نسخ خطی عربی: کتابخانه مجلس شورای اسلامی، کد دستیابی ۱۰-۲۶۲۹۳.

- محقق ثانی (کرکی)، علی بن حسین بن عبدالعالی، **نفحات اللاهوت فی لعن الجبت و الطاغوت**، ترجمه ابوتراب هدایی، تنظیم و بازنگری صادق میر شاه ولد، بی‌جا.

- محقق ثانی (کرکی)، علی بن حسین بن عبدالعالی، (۱۴۱۴ ق)، **جامع المقاصد فی شرح القواعد ۱۴ جلد**، قم: مؤسسه آل‌البیت (علیهم‌السلام) لإحياء التراث.

- عاملی (شیخ بهایی)، شیخ بهاء‌الدین محمد بن محسن، **جامع عباسی**، نسخ خطی فارسی: کتابخانه مجلس شورای اسلامی، کد دستیابی ۱۰-۱۸۰۴۱ IR.

- عاملی (شیخ بهایی)، شیخ بهاء‌الدین محمد بن محسن، **حاشیه جامع عباسی**، نسخ خطی فارسی: کتابخانه و اسناد آستان قدس رضوی، کد دستیابی ۳۵۳۹۰.

^۷ نویسنده ۷۱ کتاب و رساله نگاشته است. در ابتدای رساله نفحات اللاهوت ضمن تمجید از دولت نوپای صفوی، هدف از نوشتن آن رساله را خدمت به دولت صوفی ذکر کرده است و جامع المقاصد خود را به شهریار صفوی تقدیم می‌کند (حسینی زاده، بی‌تا).

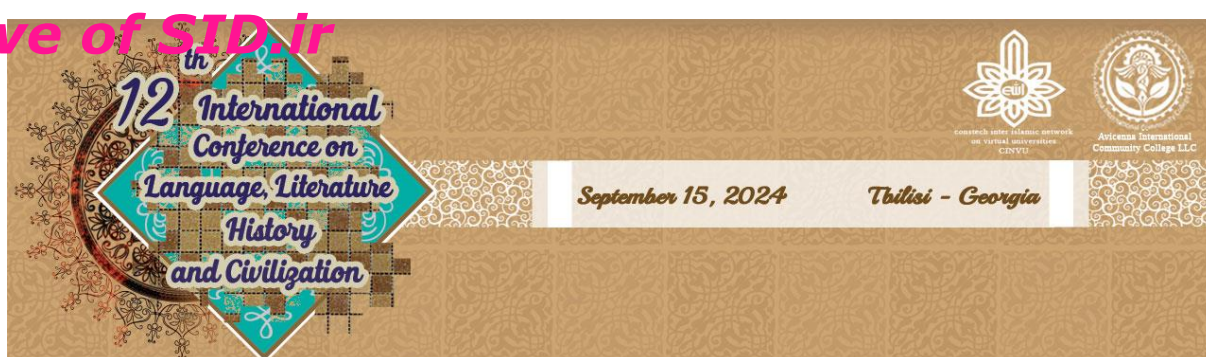

- عاملی (شیخ بهایی)^۸، شیخ بهاءالدین محمد بن محسن، (۱۳۸۶)، **جامع عباسی**، با حواشی هشت فقیه عالی مقام، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- شیرازی (ملاصدرا)، صدرالدین محمد بن ابراهیم قوام، (۱۳۸۷)، **رساله فی اتحاد العاقل و المعقول**، زیر نظر سید محمد خامنه‌ای؛ تصحیح، تحقیق و مقدمه بیوک عزیزاده، تهران: بنیاد حکمت اسلامی ملاصدرا.
- شیرازی (ملاصدرا)، صدرالدین محمد بن ابراهیم قوام، (۱۳۸۳)، **الحکمه المتعالیه فی الاسفار العقلیه الاربعه ۹ جلد**، مقدمه زیر نظر سید محمد خامنه‌ای، تهران: بنیاد حکمت اسلامی ملاصدرا.
- شیرازی (ملاصدرا)، صدرالدین محمد بن ابراهیم قوام، (۱۳۶۰)، **الشواهد الربوبیه فی المناهج السلوکیه**، مصحح جلال‌الدین آشتیانی، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- شیرازی (ملاصدرا)، صدرالدین محمد بن ابراهیم قوام، (۱۳۶۶)، **شرح اصول الکافی ۴ جلد**، مصحح محمد خواجه‌ای، تهران: وزارت فرهنگ و آموزش عالی، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- شیرازی (ملاصدرا)، صدرالدین محمد بن ابراهیم قوام، (۱۴۲۲ ق)، **شرح الهدایه الاثیریّه**، بیروت: مؤسسه التاریخ العربی.
- شیرازی (ملاصدرا)، صدرالدین محمد بن ابراهیم قوام، (۱۳۹۲)، **حکمه الإشراف (تعلیقه ملاصدرا - سهروردی) ۴ جلد**، تصحیح و تحقیق نجف قلی حبیبی، تهران: بنیاد حکمت اسلامی صدر.
- شیرازی (ملاصدرا)، صدرالدین محمد بن ابراهیم قوام، **الواردات القلبیه فی معرفه الربوبیه**، نسخ خطی عربی: کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی، کد دستیابی ۸۸۰/۴
- شیرازی (ملاصدرا)، صدرالدین محمد بن ابراهیم قوام، (۱۳۵۸)، **الواردات القلبیه فی معرفه الربوبیه**، مصحح و مترجم احمد شفیع‌ی‌ها، تهران: انجمن فلسفه ایران.
- الحسینی (میرداماد)، محمد بن محمد یدعی باقر الداماد، (۱۳۰۸)، **القبسات**، به اهتمام مهدی محقق، تهران: شعبه دانشگاه مک گیل (مؤسسه مطالعات اسلامی) با همکاری دانشگاه تهران.
- الحسینی (میرداماد)، محمد بن محمد یدعی باقر الداماد، (بی‌تا)، **جذوات**، تهران: بهنام.
- الحسینی (میرداماد)، محمد بن محمد یدعی باقر الداماد، (بی‌تا)، **الرواشح السماویه فی شرح الاحادیث الامامیه**، بی‌جا.
- محقق سبزواری، **روضه الانوار عباسی**^۹، کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، کد دستیابی MF-۴۱۱۰۵۲۷.

^۸ که حسب الامر الاعلی مأمور گشته که در علوم دینی تألیف نماید که عامه خلق عجم از آن بهره یابند (ترکمان شهیر نمبشری، ۱۳۵۰)

^۹ مهم‌ترین متن سیاسی دوره صفوی به شمار می‌آید (حسینی زاده، بی‌تا).

- محقق سبزواری، محمدباقر، (۱۳۷۷)، **روضه الانوار عباسی در اخلاق و شیوه کشورداری**، تصحیح و تحقیق اسماعیل چنگیزی اردهایی، تهران: دفتر نشر میراث مکتوب.
- مجلسی^{۱۰}، محمدباقر بن محمدتقی، (۱۴۰۳)، **بحار الانوار ۱۱۱ جلد^{۱۱}**، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی، (بی تا)، **حق الیقین ۲ جلد**، تهران: علمیه اسلامیة.
- مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی، (۱۳۸۸)، **جلا العیون**، تاریخ ۱۴ معصوم، تهران: آدینه سبز.
- مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی، (۱۳۶۵)، **حلیه المتقین**، قم: لقمان.
- فیض کاشانی، محمد بن شاه مرتضی، (۱۴۱۷)، **المحججه البیضاء ۸ جلد**، قم: موسسه النشر الاسلامی.
- فیض کاشانی، محمد بن شاه مرتضی، (۱۳۸۵)، **آداب السالکین فی معرفه اسرار عبادات العارفين**، تهران: عاشورا.
- فیض کاشانی، محمد بن شاه مرتضی، (۱۳۷۸)، **زادالسالک**، تهران: مهرخوبان.
- همدانی، علی، (سده ۱۱ ه.ق)، **مکتوبات امیریه**، نسخ خطی فارسی: کتابخانه و موزه ملک، کد شناسایی ۱۳۹۹/۰۴۰۴۲۷۴/۰۱۰.
- عاملی (شیخ بهایی)، شیخ بهاءالدین محمد بن محسن، **فال نامه جعفر**، نسخ خطی فارسی: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد کتابخانه مجلس شورای اسلامی. کد دستیابی ۴/۱۰۴۷۶.
- عاملی (شیخ بهایی)، شیخ بهاءالدین محمد بن محسن، (۱۳۷۲)، **فال نامه شیخ بهایی**، قم: ارم.
- **فال نامه شاه ولایت**، نسخ خطی فارسی: کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، کد دستیابی MF-۲۳۹۶.
- پور اکبر، آرش، (۱۳۹۶)، **فال نامه شاهطهماسبی**، مقدمه، تصحیح و تعلیقات آرش پور اکبر، تهران: آثار هنری متین.
- اسناد علوم غریبه، **طلسمات**، نسخ خطی عربی: کتابخانه مجلس شورای اسلامی، کد شناسایی ۵۱۳۸/۳۰.
- حکیم، بلیناس، **طلسمات**، میکروفیلم اسناد کیمیا فارسی: کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، کد شناسایی ۱۲۰۷/۱-ف.
- اسناد دعاها، **چند دعا و طلسمات**، نسخ خطی عربی: کتابخانه و موزه ملک، کد شناسایی ۱۳۹۳/۰۴/۰۳۲۲۹/۰۰۷.
- اسناد دعاها، **خواص ناد علیا مظهرالعجایب با تفسیر و تاویلاتی به شیوه حروفیان**، نسخ خطی عربی: کتابخانه و موزه ملک، کد شناسایی ۱۳۹۳/۰۴/۰۳۲۲۹/۰۰۱.

^{۱۰} مجلسی در مقدمه کتاب‌های حق الیقین، جلا العیون، حلیه المتقین (نشر خرافات) و زاد المعاد، به شاهان صفوی بیش از حد ادای احترام می‌کند و آنها را چالوسی می‌کند. حدود ده سال از شروع سلطنت شاه سلیمان گذشته که می‌نویسد: در نتیجه عدالت شاه «غم و اندوه در ذهن مردم نادر شده است» (رهنا، ۱۳۹۴).

^{۱۱} مجلسی در بخشی از کتاب را به طب اختصاص داده است.

- اسناد دعاها، دعاها و طلسمات برای حوايج، نسخ خطی عربی: کتابخانه و موزه ملک، کد شناسایی ۱۳۹۳/۰۴/۰۳۴۲۴/۰۲۰.
- اسناد دعاها، پراکنده در نعمت و اسماءالحسنی، حدیث و شرح دعا، نسخ خطی عربی: کتابخانه و موزه ملک، کد شناسایی ۱۳۹۳/۰۴/۰۳۲۲۹/۰۰۵.
- اسناد دعاها، یک دعا، نسخ خطی عربی: کتابخانه و موزه ملک، کد شناسایی ۱۳۹۳/۰۴/۰۴۶۷۵/۰۰۶.
- اسناد دعاها، اذکار، نسخ خطی عربی: کتابخانه و موزه ملک، کد شناسایی ۱۳۹۳/۰۴/۰۳۲۲۹/۰۰۵.
- اسناد دعاها، الدعاء، نسخ خطی عربی: کتابخانه و موزه ملک، کد شناسایی ۱۳۹۳/۰۴/۰۰۱۳۶/۰۰۰، ۱۳۹۳/۰۴/۰۰۱۲۷/۰۰۰، ۱۳۹۳/۰۴/۰۲۰۰۹/۰۰۰، ۱۳۹۳/۰۴/۰۶۱۲۳/۰۰۰، ۱۳۹۳/۰۴/۰۶۳۳۹/۰۰۰، ۱۳۹۳/۰۴/۰۱۹۴۳/۰۰۰.
- اسناد دعاها، مناجات و زیارتها و دعاهاى رفع مشکلات، نسخ خطی عربی: کتابخانه و موزه ملک، کد شناسایی ۱۳۹۳/۰۴/۰۳۵۶۳/۰۰۳.
- شیرازی دارابی، شاه محمد بن محمد، (سده ۱۱ ه.ق)، اسناد دعاها، ریاض العارفین فی شرح صحیفه سیدالساجدین، نسخ خطی عربی: کتابخانه و موزه ملک، کد شناسایی ۱۳۹۳/۰۴/۰۳۰۲۳/۰۰۰.
- علم الهدی، محمد بن محسن، (سده ۱۱ ه.ق)، اسناد دعاها، الدعاء علی الرسول و الائمه، نسخ خطی عربی: کتابخانه و موزه ملک، کد شناسایی ۱۳۹۳/۰۴/۰۲۵۹۶/۰۰۵.
- عاملی (بهایی)، بهاءالدین محمد بن حسین، (سده ۱۱ ه.ق)، اسناد دعاها، ترجمه مفتاح الفلاح، ترجمه محمد بن حسین آقا جمال خوانساری، نسخ خطی فارسی: کتابخانه و موزه ملک، کد شناسایی ۱۳۹۳/۰۴/۰۰۱۵۵/۰۰۰، ۱۳۹۳/۰۴/۰۰۱۴۶/۰۰۰.
- کفعمی، ابراهیم بن علی، (سده ۱۱ ه.ق)، اسناد دعاها، جنهالامان الواقیه و جنهالایمان الباقیه، نسخ خطی عربی: کتابخانه و موزه ملک، کد شناسایی ۱۳۹۳/۰۴/۰۰۱۶۷/۰۰۰.
- موسوی مشهدی، محمد بن ابی الحسن، (سده ۱۱ ه.ق)، اسناد دعاها، انیس الصالحین، نسخ خطی عربی: کتابخانه و موزه ملک، کد شناسایی ۱۳۹۳/۰۴/۰۰۱۶۰/۰۰۰.
- سهروردی، یحیی بن حبس، (سده ۱۱ ه.ق)، اسناد دعاها، شرح دعای چهل اسم و خواص آنها، نسخ خطی فارسی: کتابخانه و موزه ملک، کد شناسایی ۱۳۹۳/۰۴/۰۶۴۰۹/۰۰۱.
- مکتب، حسن بن احمد، (سده ۱۱ ه.ق)، اسناد دعاها، دعائی که در غیبت حضرت قائم می شود خواند، نسخ خطی عربی: کتابخانه و موزه ملک، کد شناسایی ۱۳۹۳/۰۴/۰۲۸۷۸/۰۰۲.
- اسناد دعاها، مناجات و زیارتها و دعاهاى رفع مشکلات، نسخ خطی عربی: کتابخانه و موزه ملک، کد شناسایی ۱۳۹۳/۰۴/۰۲۵۹۶/۰۰۸.

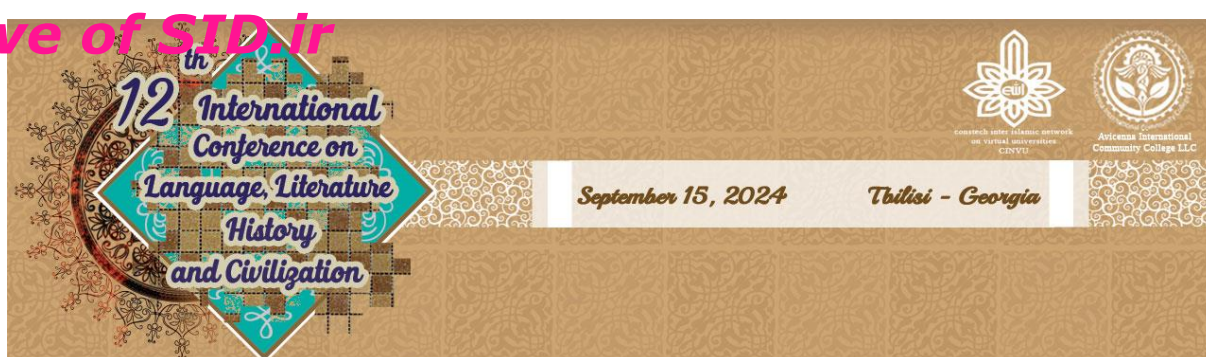

- انصاری، نصیرالدین محمد بن عبدالکریم، (۹۶۷ ه.ق.)، **اسناد دعاها**، ترجمه عدّه الداعی، نسخ خطی فارسی: کتابخانه و موزه ملک، کد شناسایی ۱۳۹۳/۰۴/۰۲۵۹۶/۰۰۸.
- اسناد دعاها، **مناجات و زیارتها و دعاهاى رفع مشکلات**، نسخ خطی عربی: کتابخانه و موزه ملک، کد شناسایی ۱۳۹۳/۰۴/۰۲۸۷۸/۰۰۲.
- علم الهدی، محمد بن محسن، (سده ۱۱ ه.ق.)، کتابخانه و موزه ملک، اسناد دعاها، **مختصر عصمه الکرامه فى الصلوه على اهل بيت النبوه و الامامه**، نسخ خطی عربی: کتابخانه و موزه ملک، کد شناسایی ۱۳۹۳/۰۴/۰۲۵۹۶/۰۰۹.
- علم الهدی، محمد بن محسن، (سده ۱۱ ه.ق.)، اسناد دعاها، **مختصر وسیله القبول فى لصلوه على آل الرسول**، نسخ خطی فارسی: کتابخانه و موزه ملک، کد شناسایی ۱۳۹۳/۰۴/۰۲۵۹۶/۰۰۷.
- فیض کاشانی، محمد بن شاه مرتضی، (سده ۱۱ ه.ق.)، اسناد دعاها، **منتخب حلیه الاهداء فى الصلوه على اهل بيت الاصفیاء**، نسخ خطی فارسی: کتابخانه و موزه ملک، کد شناسایی ۱۳۹۳/۰۴/۰۲۵۹۶/۰۰۱.
- علامه حلی، حسن بن یوسف، (سده ۱۱ ه.ق.)، اسناد دعاها، **مصباح المتهدد و سلاح المتعبد**، نسخ خطی عربی: کتابخانه و موزه ملک، کد شناسایی ۱۳۹۳/۰۴/۰۰۱۴۳۶/۰۰۰.
- اسناد دعاها، **الصحیفه السجادیه**، نسخ خطی عربی: کتابخانه و موزه ملک، کد شناسایی ۱۳۹۳/۰۴/۰۰۱۴۲/۰۰۰، ۱۳۹۳/۰۴/۰۰۰۹۷/۰۰۰.
- مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی، **زاد المعاد**، نسخ خطی عربی: کتابخانه و موزه ملک، کد شناسایی ۱۳۹۳/۰۴/۰۰۱۲۲/۰۰۰، ۰۴/۰۰۱۳۲/۰۰۰، ۱۳۹۳/۰۴/۰۰۱۴۱/۰۰۰.

ردیه نویسی

ردیه از ریشه «ر د د» و از معانی آن برگرداندن است؛ برای مثال، او را به خانه برگرداند یا جواب او را به او بازگرداند. ردیه نویسی، گونه‌ای نوشتار است که مضمون اصلی آن اثبات بطلان عقیده یا مدعایی خاص است. در تمدن اسلامی، ردیه نویسی هم در مواجهه با ادیان و مذاهب دیگر و هم در بحث و مناقشه با افراد و افکار رقیب، سنت رایجی بوده است. در سنت نویسندگان مسلمان، اصطلاح رد و مترادف‌های آن بر درجات مختلفی از برخورد با آرای دیگران دلالت می‌کند؛ چنان‌که در مناقشه‌های علمی میان افرادی با مذهب یا مشرب واحد نیز گاهی به معنایی نزدیک به نقدهای متعارف کنونی به کار رفته است. مفهوم ردیه از این حیث بامعنای لغوی «رد» مناسب دارد که در ردیه نویسی کوشش می‌شود در جدال با خصم یا مخالف، مدعای او یا ادله‌ای که او به سود خویش اقامه کرده است، به خودش رد، یعنی بازگردانده شود. این کوشش در مرتبه‌ای دیگر، به بازگرداندن یا راندن مدعی از موضع خویش مرتبط است. همین تعبیر از رد در تعریف جدل

- به کاررفته است؛ همچنان که ردیه‌نویسی، صورتی از جدل را تشکیل می‌داد و از این رو در برخی از فنون بحث، با مناظره شفاهی اشتراک داشته است (طاووسی مسرور و همکاران، ۱۴۰۱).
- عاملی (شیخ بهایی)، شیخ بهاء‌الدین محمد بن محسن، **اتثنا عشریه فی الرد علی الصوفیه**، نسخ خطی عربی: کتابخانه مجلس شورای اسلامی، کد دستیابی ۲۰۱۳۷-۱۰.
- علم‌الهدی، محمد بن محسن، **رساله در رد صوفیه**، نسخ خطی فارسی: کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، کد دستیابی ۵۶۰۶۵۷.
- خواجویی، ملا اسماعیل، **رساله در رد صوفیه**، نسخ خطی فارسی: کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، کد دستیابی MF-۲۳۱۲۰.
- نبی قزوینی نزیل تهران (ری)، محمد رضی بن محمد، **رساله در ابطال تصوف**، نسخ خطی فارسی: کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، کد دستیابی MF-۳۰۹۰.
- قمی، محمد طاهر بن محمدحسین، (۱۳۶۹)، **الفوائد الدینیة**، نسخ خطی فارسی: کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، کد دستیابی MF-۱۱۳۹۳.
- کرمانی، محمد کریم بن ابراهیم، **هدایه العوام**، نسخ خطی فارسی: کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، کد دستیابی MF-۶۷۶۴.
- مقدس اردبیلی، احمد بن محمد، (۹۹۳ ه.ق)، **حدیقه الشیعه**، نسخ خطی فارسی: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی، کد شناسایی ۱۹۹۷ ف ۷۵۲/م.
- مقدس اردبیلی، احمد بن محمد (۱۴۲۵ ه.ق)، **حدیقه الشیعه**، تصحیح صادق حسن‌زاده و با همکاری علی‌اکبر زمانی نژاد، قم: انصاریان.
- شیرازی (ملاصدرا)، صدرالدین محمد بن ابراهیم قوام، (۱۳۴۰)، **کسر أصنام الجاهلیه فی الرد علی الصوفیه**، مقدمه زیر نظر سید محمد خامنه‌ای، تهران: مطبعه جامعه طهران.
- میرلوحی سبزواری، محمد بن محمد، **سلوه الشیعه و قوه الشریعه**، نسخ خطی فارسی: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی، کد شناسایی ۲/۱۴۶۰۵.
- میرلوحی سبزواری، محمد بن محمد، (۱۳۷۳)، **سلوه الشیعه و قوه الشریعه ۱۰ جلد**، به کوشش احمد عابدی، قم: کتابخانه بزرگ حضرت آیت‌الله‌العظمی مرعشی نجفی (ره).
- قمی، محمد طاهر بن محمدحسین، (۱۰۹۸ ه.ق)، **تحفه اتخیار**، نسخ خطی فارسی: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی، کد شناسایی IR۴۵۶۴۷-۱۰.
- قمی، محمد طاهر بن محمدحسین، (۱۳۶۹)، **تحفه اتخیار، تصحیح و تحقیق داود الهام**، قم: مطبوعات هدف.

- قمی، محمد طاهر بن محمد حسین، (۱۳۹۰)، **تحفه اثنا عشریه فی الرد علی الصوفیه اختیار**، قم: انصاریان.

علوم غیردینی (جلیه): طب، ریاضیات و نجوم

نظام آموزشی در هر جامعه و دوره‌ای برگرفته از نظام سیاسی و مذهبی حاکم بر آن فضا و زمان است و به‌عنوان یکی از مهم‌ترین پایه‌های انتقال عناصر فرهنگی و دینی است که نقش مهمی در شکل‌گیری این نظام را بر عهده دارد. صفوی که نامش با استقلال ملی و مذهب تشیع گره‌خورده، در پی آفرینش هویت جدید مبتنی بر آموزه‌های تشیع، دانست زور و شمشیر مناسب‌ترین راهکار تغییر مذهب نیست و باید راهی دیگر جست. بدین‌سان نهضت تعلیم و تربیت، ساخت، تأسیس مدارس و مراکز آموزشی را در کالبد روش‌های مسالمت‌آمیز فکری - فرهنگی و در کنار مراکز آموزشی سنتی و عرفی را برگزید. شایان ذکر است، فراگیری علوم غیردینی و تألیف نوشتارها تحت لوای اندیشه و آموزه‌های تشیع رنگ و بوی دینی و مذهبی به خود گرفت. لذا برنامه آموزشی بر مبنای و چارچوب فقه و نقلی از ساده تا دشوار مدون شده و دانش‌آموختگان پس از فراغت از آنها به یادگیری علوم عقلی و جلیه به‌مانند نجوم، طب، هندسه، منطق و... به جهت ترقی و تکمیل نفس می‌پرداختند.

- یزدی اردکانی، قاضی بن کاشف‌الدین محمد، (۱۳۹۳)، **جام جهان نمای عباسی در منافع شراب**، ویراستار علی حصوری، استکهلم: دانشگاه اوپسالا.

- حسینی تنکابنی (حکیم مؤمن)، محمد بن محمد زمان، (۱۲۱۰)، **تحفه المومنین**، بی‌جا.

- محمود شیرازی، محمدباقر بن عمادالدین، (۱۳۹۰)، **ضیاء العیون**، تصحیح یوسف بیگ‌بابا، تهران: موسسه فرهنگی - حقوقی سینا.

- الحسینی نوربخشی رازی (بهاء الدوله دیلمی)، میر قوام‌الدین بن شاه قاسم بن محمد، **خلاصه التجارب**، نسخ خطی فارسی: کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، کد دستیابی MF-۲۱۰۹، MF-۲۱۰۹، MF-۱۸۷۸۴، MF-۲۶۵۴۲، MF-۱۲۱۱۹، MF-۱۳۳۹۸۹.

- الحسینی نوربخشی رازی (بهاء الدوله دیلمی)، میر قوام‌الدین بن شاه قاسم بن محمد، (۱۳۸۹)، **خلاصه التجارب**، تحقیق، تصحیح و بازنویسی محمدرضا شمس اردکانی ... [و دیگران]، تهران: اندیشه ظهور.

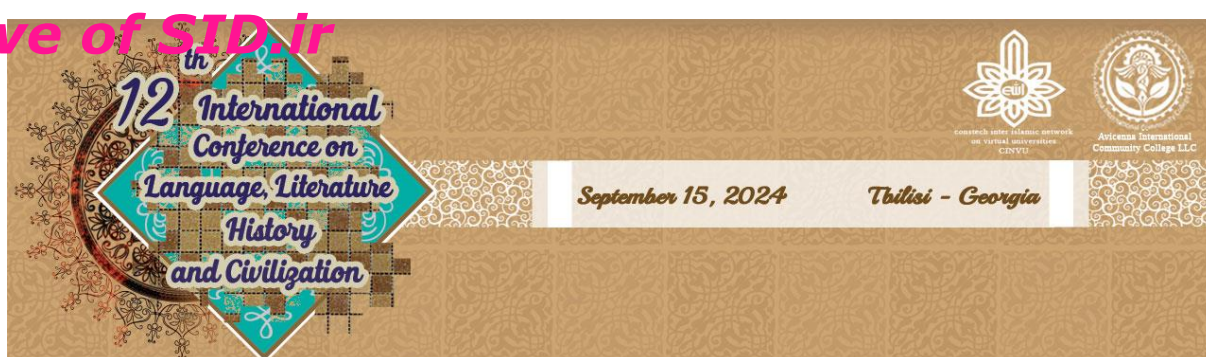
- خراسانی گنابادی، سلطانعلی طیب، (سده ۱۰ ه.ق)، **دستور العلاج**، نسخ خطی فارسی: کتابخانه مجلس شورای اسلامی، کد دستیابی ۱۰-۱۶۱۱۵.

- شیرازی، عمادالدین محمود بن مسعود، **رساله آتشک**، نسخ خطی فارسی: کتابخانه مجلس شورای اسلامی، کد دستیابی ۶۳۰۷.

- طیب رازی (محمد مسیح طیب)، محمد مسیح بن محمد صادق طیب، **دستور مسیحی**، نسخ خطی فارسی: کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، کد دستیابی MF-۱۲۳۳.
- شمس‌الدین محمد بن نعمت‌الله، **شمسیه**، نسخ خطی فارسی: کتابخانه جامع طبایع.
- شریف سبزواری، محمد مهدی بن علی نقی، **رساله راد المسافرین**، نسخ خطی فارسی: کتابخانه جامع طبایع.
- شیرازی، عمادالدین محمود بن مسعود، **رساله افیونیه**، نسخ خطی فارسی: کتابخانه جامع طبایع.
- تهرانی، محمد بن هاشم بن طاهر حکیم، **تحفه سلیمانی**، نسخ خطی فارسی: کتابخانه جامع طبایع.
- تهرانی، محمد بن هاشم بن طاهر حکیم، **درع الصحه**، نسخ خطی فارسی: کتابخانه جامع طبایع.
- ابوالخیر، محمد تقی بن محمد، **رساله انیس الاطبا**، نسخ خطی فارسی: کتابخانه جامع طبایع.
- غیاث‌الدین طیب، **رساله تدارک السموم**، نسخ خطی فارسی: کتابخانه جامع طبایع.
- کمال طیب، **تدبیر حفظ صحت**، نسخ خطی فارسی: کتابخانه جامع طبایع.
- حسنی (حکیم شفایی)، مظفر بن محمد، **آل رساله الباهیه؛ خلاصه الشفایه**، کتابی در تشخیص و درمان، نسخ خطی فارسی: کتابخانه جامع طبایع.
- یوسفی هروی، یوسف بن محمد، **سته ضروریه**، نسخ خطی فارسی: کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی، کد دستیابی ۱۹۷۰۳/۴.
- یوسفی هروی، یوسف بن محمد، **جامع الفوائد (طب یوسفی)**، نسخ خطی فارسی: کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی، کد دستیابی ۱۹۷۰۷/۲.
- یوسفی هروی، یوسف بن محمد، **دلایل النبض**، نسخ خطی فارسی: کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی، کد دستیابی ۱۹۷۰۷/۳.
- یوسفی هروی، یوسف بن محمد، **دلایل البول**، نسخ خطی فارسی: کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی، کد دستیابی ۱۹۷۰۷/۵.
- یوسفی هروی، یوسف بن محمد، **سفواید الاخیار**، نسخ خطی فارسی: کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی، کد دستیابی ۱۹۷۰۷/۶.
- یوسفی هروی، یوسف بن محمد، **مأکول و مشروب**، نسخ خطی فارسی: کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی، کد دستیابی ۱۹۷۰۷/۷.
- عاملی (شیخ بهایی)، شیخ بهاء‌الدین محمد بن محسن، **خلاصه الحساب**، نسخ خطی عربی: کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی، کد دستیابی ۱۹۷۵۱/۱.

- عاملی (شیخ بهایی)، شیخ بهاءالدین محمد بن محسن، **تشریح الافلاک**، نسخ خطی فارسی: کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، کد دستیابی ۴/۳، ۱۰۴۷۶/۱۰۳۸۶.
- اصطهباناتی، میرزا ابوالحسن اصطهباناتی، (۱۲۸۴ ه.ق)، **شرح تشریح الافلاک**، بی جا
- حسینی مشهدی، محمد زمان بن شرف‌الدین، **تحفه سلیمانی**، نسخ خطی فارسی: کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، کد دستیابی MF-۷۶۷.
- هروی، محمدحسین بن ابوالقاسم، **رساله در علم نجوم**، نسخ خطی فارسی: کتابخانه و موزه ملک، کد شناسایی ۱۳۹۳/۰۴/۰۳۲۰۷/۰۰۵.
- لاری زاهدی کبیری حسینی شیعی، قطب‌الدین عبدالحی بن عزالدین، **حل و عقد نجوم**، نسخ خطی فارسی: کتابخانه و موزه ملک، کد شناسایی ۱۳۹۳/۰۴/۰۳۳۷۴/۰۰۰.
- وفایی هندی، **جامع الاحکام**، نسخ خطی فارسی: کتابخانه و موزه ملک، کد شناسایی ۱۳۹۳/۰۴/۰۶۲۱۰/۰۰۰.
- یزدی، قاضی بن کاشف‌الدین محمد، **تحفه عباسیه**، نسخ خطی فارسی: کتابخانه و موزه ملک، کد شناسایی ۱۳۹۳/۰۴/۰۶۲۹۱/۰۰۱.
- حسینی آملی، رکن‌الدین بن شرف‌الدین، **پنجاه باب سلطانی اسطرلاب**، نسخ خطی فارسی: کتابخانه و موزه ملک، کد شناسایی ۱۳۹۳/۰۴/۰۳۳۸۲/۰۰۵.
- **چند شکل و یک جدول نجومی**، نسخ خطی فارسی: کتابخانه و موزه ملک، کد شناسایی ۱۳۹۳/۰۴/۰۳۳۸۲/۰۰۴.
- جوهری همدانی، ابوالمجد عبدالله بن محمد بن احمد، **اسطرلاب**، نسخ خطی فارسی: کتابخانه و موزه ملک، کد شناسایی ۱۳۹۳/۰۴/۰۳۱۲۵/۰۰۲.
- ابوالخیر، محمدتقی، **اسطرلاب مسطح**، نسخ خطی فارسی: کتابخانه و موزه ملک، کد شناسایی ۱۳۹۳/۰۴/۰۱۵۷۷/۰۰۶.
- گیلی، کوشیار، **اسطرلاب مسطح**، نسخ خطی فارسی: کتابخانه و موزه ملک، کد شناسایی ۱۳۹۳/۰۴/۰۳۴۵۵/۰۰۶.
- عاملی (شیخ بهایی)، شیخ بهاء‌الدین محمد بن محسن، **الصفیحه فی الاسطرلاب**، نسخ خطی عربی: کتابخانه و موزه ملک، کد شناسایی ۱۳۹۳/۰۴/۰۳۲۲۸/۰۰۱.
- حجازی قمی (شاگرد بهایی)، محمدامین پسر میرزا جان نخعی، **رساله در عمل به اسطرلاب**، نسخ خطی فارسی: کتابخانه و موزه ملک، کد شناسایی ۱۳۹۳/۰۴/۰۳۱۵۴/۰۰۲.
- حسینی آملی، رکن‌الدین بن شرف‌الدین، **پنجاه باب سلطانی**، نسخ خطی فارسی: کتابخانه و موزه ملک، کد شناسایی ۱۳۹۳/۰۴/۰۳۳۸۲/۰۰۵.
- محمد همدانی منجم، **انیس الطلاب فی معرفه الاسطرلاب**، نسخ خطی فارسی: کتابخانه و موزه ملک، کد شناسایی ۱۳۹۳/۰۴/۰۳۳۸۲/۰۰۱.

تراجم احوال: (نسب‌نامه نویسی، تذکره نگاری، رجال نگاری و خاطرات نویسی)

شرح نگاری با نام‌های تراجم، سرگذشت‌نامه‌نویسی، زندگی‌نامه‌نویسی، موالید، وفیات و... اطلاق می‌شود که در آن به ثبت و نگارش خصوصیات افراد برجسته جامعه از اقشار و طبقات مختلف جامعه همچون سال تولد، وفات، مشاغل، محل زندگی، آثار، اشعار و... می‌پردازند. تراجم به‌طور کل یا عام است یا خاص. تراجم عام آن دسته از کتبی است که مربوط به طبقه، قشر اجتماعی و مذهبی خاصی نیست و موضوع آن زندگی‌نامه تمامی افراد مؤثر در تمدن اسلامی است و تراجم خاص که به قشر و طبقه‌ای خاص می‌پردازد (امانی چاکالی، ۱۳۹۵). آنچه در این نوع شکل تاریخ‌نگاری در عصر صفوی اهمیت دارد تحریر گوناگونی متون به شیوه تراجم نگاری (نسب‌نامه‌نویسی، تذکره‌نگاری، رجال نگاری، خاطرات نویسی و...) است، بهره بردن از انشا این‌گونه مکتوبات به طریقی تکرارکننده و بازسازی تصویری از طبقات، اصناف و شخصیت‌های مختلف جامعه آن عصر است. حتی به‌نوعی رویکرد طبقات مؤثر بر ساختار دولت را انعکاس می‌نماید. به عبارتی تاریخ اجتماعی این عصر است.

- **شجره‌نامه مطابق با فرمان شاه سلیمان صفوی**، (۱۰۸۰ هـ ق)، نسخ خطی فارسی: کتابخانه و موزه ملک، کد شناسایی ۱۳۹۳/۰۳/۰۰۰۳۱.

- شفیع حسینی اصفهانی، سید محمد، **نسب‌نامه صفوی**، نسخ خطی فارسی: کتابخانه و موزه ملک، کد شناسایی ۱۳۹۳/۰۴/۰۳۷۶۷/۰۰۰.

- شفیع حسینی اصفهانی، سید محمد، **نسب‌نامه شیخ جنید تا علی (ع) گرفته از بحر الانساب**، نسخ خطی فارسی: کتابخانه و موزه ملک، کد شناسایی ۱۳۹۳/۰۴/۰۳۶۶/۰۰۱.

- کتابخانه و موزه ملک، اسناد نسب‌نامه فارسی: **الانساب و الرجال**، نسخ خطی فارسی: کتابخانه و موزه ملک، کد شناسایی ۱۳۹۳/۰۴/۰۵۸۰۴/۰۰.

- یوسف بن عبداللطیف، **تحفه سلیمانی**^{۱۲}، نسخ خطی فارسی: کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، کد دستیابی MF-۱۷۱۹۶.

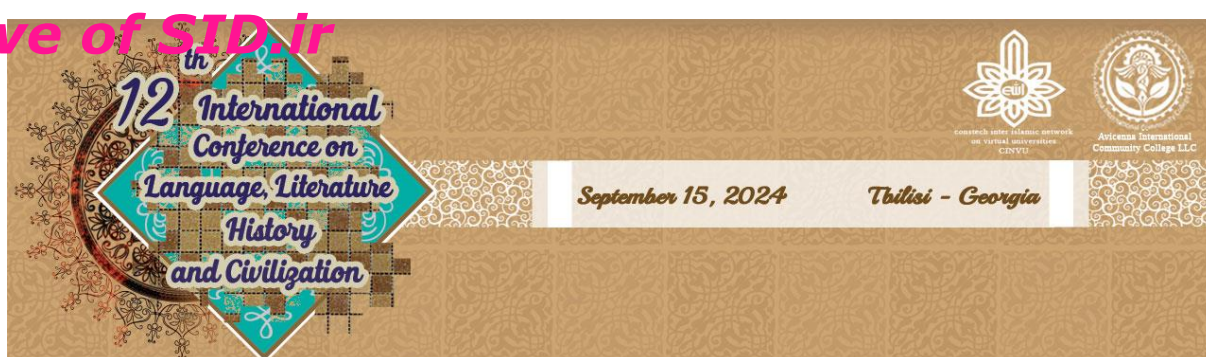
^{۱۲} تحفه سلیمانی، در شجره تاریخی پیامبران عبرانی و پیامبر اسلام و دوازده امام، خلفا و پادشاهان ایران (چهار طبقه پیش از اسلام و یازده طبقه پس از آن) است تا شاه عباس بزرگ از طبقه صفویان، شجره خاندان مغول و عثمانی تا سلطان عثمان خان هم در آن می‌باشد. رساله را مؤلف آن یوسف بن عبداللطیف در آغاز از روی "نسخه‌های فارسی" بنام سلطان سلیمان بن سلطان سلیم به ترکی ساخته و بازرگانان آن را در شوال ۱۰۷۸ هـ ق از روم به ایروان آورده بودند، یکی از پروردگان خاندان صفی قلی خان آن را به نام شاه سلیمان صفوی به فارسی در آورده و "تحفه سلیمانی" نامیده است.

- حسینی مرعشی تبریزی، اسماعیل، **تاریخ صفویان (عالم آرا صفوی)**، نسخ خطی فارسی: کتابخانه و موزه ملک، کد دستیابی ۴۰۷۵.
- نویدی عبدی بیگ شیرازی، زین‌العابدین علی، **صریح الملک**، نسخ خطی فارسی: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی، کد دستیابی ۲۷۳۴/ف.
- صادقی بیگ افشار (کتابدار)، (۱۳۲۷)، **تذکره مجمع الخواص**^{۱۳}، ترجمه عبدالرسول خیام پور، تبریز: بین.
- فخری هروی، سلطان محمد بن امیری، (۱۳۴۵)، **تذکره روضه السلاطین**، به تصحیح و تحشیه عبدالرسول خیام پور، تبریز: موسسه تاریخ و فرهنگ ایران.
- فخری هروی، سلطان محمد بن امیری، (۱۹۶۸)، **تذکره روضه السلاطین و تذکره جواهر العجایب و دیوان فخری هروی**، به تصحیح و تحشیه حسام‌الدین راشدی، حیدرآباد: انجمن سند ادبی بورد حیدرآباد.
- نویدی عبدی بیگ شیرازی، زین‌العابدین علی، (۱۹۷۴)، **روضه الصفات**، ترتیب متن و مقدمه از ابوالفضل هاشم اوغلی رحیموف، مسکو: اداره انتشارات دانش.
- سام میرزا صفوی، (۱۳۱۴)، **تذکره تحفه سامی**، با تصحیح و مقابله وحید دستگردی، تهران: ارغوان.
- رازی، امین احمد، (۱۳۷۸)، **تذکره هفت اقلیم**، با تصحیح و تعلیقات و حواشی محمدرضا طاهری (حسرت)، تهران: سروش.
- شاه‌طهماسب بن اسماعیل صفوی، (۱۳۴۳ ق)، **تذکره شاه‌طهماسب**، به سعی و اهتمام عبدالشکور، برلین: خانه کاویانی.
- نصرآبادی، محمد طاهر، (۱۳۱۶)، **تذکره نصرآبادی**، با تصحیح و مقابله وحید دستگردی، تهران: ارغوان.
- میرزا سمیعا (سمیع)، محمد، (۱۹۴۳)، **تذکر الملوک**، به کوشش محمد دبیر سیاق و تصحیح ویلادیمیر فتودوروویچ مینورسکی، لندن: لورارک.
- میرزا رفیعا، محمد رفیع بن حسن، (۱۳۸۵)، **دستورالملوک میرزا رفیعا**، به کوشش و تصحیح اسماعیل مارچینکوفسکی، تهران: وزارت امور خارجه، مرکز و انتشارات.
- اوحدی حسینی دقایقی بلیانی اصفهانی، تقی‌الدین محمد، (۱۳۸۹)، **عرفات العاشقین و عرصات العارفين**، تصحیح ذبیح‌الله صاحب‌کار، آمنه فخر احمدی و محمد قهرمان، تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب.
- تقی‌الدین کاشی، محمد بن علی، (۱۳۹۳)، **خلاصه الأشعار و زبده الأفكار ۳ جلد**، تصحیح یوسف بیگ باباپور و حمیده حجازی. تهران: سفیر اردهال.

^{۱۳} به زبان ترکی جغتانی.

- واله داغستانی، علی قلی بن محمدعلی، (۱۳۹۱)، **تذکره ریاض الشعراء**، تصحیح از ابوالقاسم راد فر و گیتا اشیدری، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- منشی قمی، قاضی میر احمد، (۱۳۵۲)، **گلستان هنر**، به تصحیح و اهتمام احمد سهیلی خوانساری، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- پیرزاده حسینی، حسین بن شیخ ابدال، (۱۳۴۳)، **سلسله النسب صفویه (نسبنامه پادشاه باعظمت صفوی)**، برلین: خانه ایرانشهر.
- موسوی فندرسکی، (۱۳۸۸)، **تحفه العالم در اوصاف و اخبار شاه سلطان حسین**، به کوشش رسول جعفریان، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
- بوزکورت، فؤاد، (۱۳۹۳)، **فرمان** (فرمایشات بویوروق؛ رساله آئینی قزلباشان صفوی شبک)^{۱۴}، ترجمه مریم سلطانی با نظارت و تصحیح و تنقیح محمدعلی سلطانی، تهران: سها.
- جعفریان، رسول، (۱۳۷۲)، **علل برافتادن صفویان: مکافات نامه به‌ضمیمه چند رساله و مقاله درباره فتنه افغان و مسائل - سیاسی - فرهنگی دوره صفوی فصل الخطاب**، تصحیح و تألیف رسول جعفریان، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی.
- حزین لاهیجی، محمدعلی بن ابی طالب، (۱۳۷۵)، **تذکره المعاصرین**، تصحیح معصومه سالک، تهران: نشر سایه.
- آذر بیدگلی شاملو (آذر)، لطفعلی بن آقاخان، (۱۳۳۶)، **آتشکده**، با تصحیح و تحشیه و تعلیق حسن سادات ناصری، تهران: امیرکبیر.
- افندی اصفهانی، ملا عبدالله، **ریاض العلماء و حیاض الفضلاء**، نسخ خطی فارسی: کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، کد دستیابی MF-۹۴۰۳.
- افندی الاصفهانی، عبدالله بن عیسی بیگ، (۱۴۰۱ ه.ق)، **ریاض العلماء و حیاض الفضلاء ۵ جلد**، باهتمام محمود المرعشی تحقیق احمد الحسینی، بی‌جا.
- شوشتری، قاضی نورالله، (۱۳۳۵ ه.ق)، **مجالس المومنین ۲ جلد**، تهران: اسلامیه.
- حر عاملی، محمد بن حسن، (۱۳۸۳ ه.ق)، **امل الامل [فی تراجم علماء جبل عامل]** ۲ جلد، تحقیق احمد حسینی، بغداد: مکتبه الاندلس.
- صفت گل، منصور، (۱۳۸۷)، **اعتراف‌نامه: روزنامه خاطرات ابگر (علی اکبر) ارمنی**، از جدیدالاسلامان عهد شاه‌سلیمان و شاه‌سلطان حسین صفوی همراه با رساله شناخت به خط گرجی در اثبات تشیع از

^{۱۴} به زبان ترکی جغتانی.

جدیدالاسلامی گرجی از روزگار شاه‌عباس صفوی، پژوهش، تصحیح و توضیحات منصور صفت گل، تهران: موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

- کروسینسکی، تادئوس، (۱۳۶۳)، **عبرت‌نامه**، ترجمه عبدالرزاق دنبلی، تبریز: دانشگاه تبریز.

- **رساله شناخت**، نسخ خطی فارسی: کتابخانه مجلس شورای اسلامی، کد دستیابی ۲۹۲۸/ ۱ ف.

منشآت

اسناد میراث دار هنر و هویت ملی هر سرزمینی است، بدین سان نه تنها دربرگیرنده تمامی جهات زیست گذشتگان همچون جنبه‌های اجتماعی، تاریخی، سیاسی، اقتصادی، مذهبی و فرهنگی است؛ بلکه آینه تمام‌نما از صنعت و هنر آنان در زمانه بسی دور بوده است؛ بنابراین بازخوانی این اسناد لایه‌های بی‌شماری از ساختارهای اجتماعی و نگرش زیباشناختی حاکم بر آن فضا و روزگار را به تصویر درمی‌آورد. شریعت منشآت همان ثبت و گردآوری رسایل و مصحف‌هایی است که صاحبان قلم خواه دیوانی و چه غیر دیوانی آن را خطاب به دیگران تحریر کرده‌اند. از این رو، منشآت همان نامه‌ها از ریشه پهلوی (Namak)، پژواکی از جهان فکری پیرامون کاتب اثر است؛ بنابراین بازخوانی این اسناد لایه‌های بی‌شماری از ساختارهای حاکم بر آن روزگار را به تصویر درمی‌آورد.

- نصیری، میرزا علی‌نقی، (۱۳۷۲)، **القاب و مواجب دوره سلاطین صفوی**، تصحیح یوسف رحیم لو، مشهد: دانشگاه فردوسی.

- دبیران دبیرخانه شاه سلیمان صفوی، (۱۳۸۸)، **منشآت سلیمانی**، به کوشش رسول جعفریان، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

- فریدون، توقعی (فریدون بیگ)، احمد، (۱۲۶۴-۱۲۶۵ ه.ق)، **مجموعه منشآت السلاطین ۲ جلد**، استانبول: بین.
- الاسلام، ریاض الاسلام، (۱۹۷۱)، **منشآت حسن خان شاملو**، به اهتمام و مقدمه ریاض الاسلام، کراچی: انستیتو مرکزی و مطالعات آسیای غربی.

مزار نویسی و وفات نگاری

مزارها نه تنها جایگاه احترام و اهمیت در فرهنگ مسلمانان داشته‌اند؛ بلکه وجود آنها نمادی از میراث گذشتگان، تأثیرات روحی، معنوی، فرهنگی دینی، اجتماعی و سیاسی است و در طول تاریخ بسیاری از جنبش‌های سیاسی و مذهبی در همین اماکن شکل گرفته‌اند (فقیه بحر العلوم، ۱۳۸۸). همچنین این مزارها کارکردهای اجتماعی و اقتصادی نیز داشته‌اند و بعلاوه

حضور در این مکان تفاوت‌های و شکاف‌های اجتماعی را از میان مردم برمی‌داشته. از این رو، مزار نویسی، نوع شرح حال‌نگاری بر مبنای دسته‌بندی خاص با اهداف علمی و عملی خاص می‌باشد که شاید مهم‌ترین آنها راهنمایی زائران قبور اولیا و صالحان به منظور دستیابی به ثواب و پاداش اخروی بوده است (مدیر شانه‌چی، ۱۳۴۵). در این عصر پس از آنکه رهبران صفوی از «مرید» و «مراد» به شهریاری دست یافتند، سرشت صوفیانه خود را دگرگون کردند (صفت گل، ۱۳۸۱). در حقیقت در اواسط این دوران، رسم و آیین صوفیه مورد بی‌توجهی قرار گرفت و یا به صورت امری تشریفاتی در ایران شد (زرین کوب، ۱۳۵۳) و در این عصر شعائر ظاهری تصوف و به تبع آن اعتقادات و مزار نویسی رنگ باخت.

– سمرقندی، می‌رسید شریف راقم، (۱۳۸۰)، **تاریخ راقم**، به کوشش منوچهر ستوده، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.

– محرابی کرمانی، سعید، (۱۳۳۰)، **تذکره الاولیاء محرابی کرمانی (مزارات کرمان تصنیف)**، به راهنمایی محمد هاشمی کرمانی و باهتمام و سرمایه حسین کوهی کرمانی، تهران: نسیم صبا.

– کربلائتی تبریزی، حافظ حسین، (۱۳۴۴)، **روضات الجنان و جنات الجنان**، تصحیح و تعلیق جعفر سلطان القرائی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

– حسینی خاتون‌آبادی، عبدالحسین، (۱۳۵۲)، **وقایع السنین و الاعوام (گزارش‌های سالیانه از ابتدای خلقت تا سال ۱۱۹۵ ق.ه)**، به تصحیح محمد باقر بهبودی، تهران: اسلامیه.

– حشری تبریزی، محمدامین، (۱۳۷۱)، **روضه اطهار**، به تصحیح، اهتمام، حواشی و تعلیقات عزیز دولت‌آبادی، تبریز: ستوده.

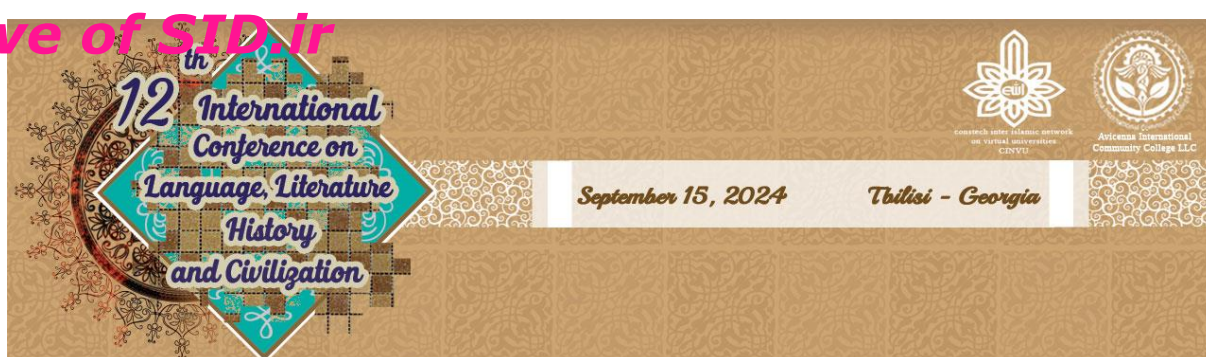
فتح‌نامه

در روزگار صفوی با پیروزی که از سوی شاه صفوی رخ می‌داد، فتح‌نامه‌هایی را به تمام نقاط تحت حکومت ایران می‌فرستادند و اعلام خبر می‌نمودند (امینی هروی، ۱۳۸۳) و فیروزنامه، نامه‌ای که پس از فتح به اقطار ممالک نوشته می‌شد تا به همه مردم آگاهی داده شود. اگر لشکر شکست می‌خورد این نامه را «شاسه‌نامه» می‌گفتند و لازم بود در آن علل شکست؛ چنان که موجب تسلی خاطر مردم باشد بیان گردد؛ اما اگر هنگامی که سرداری یا پادشاه فتح می‌کرد شرح دلیری‌ها و مردانگی‌های او و یارانش را در فتح‌نامه با آب و تاب می‌نوشتند و چون فتح‌نامه به شهرها می‌رسید جشن و سرور برپا می‌شد (علاقه، ۱۳۸۵).

– شادی، ملامحمد، **فتح‌نامه^{۱۵}**، نسخه خطی فارسی: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی، کد دستیابی ۵۳۶۹.

^{۱۵} حکایت جنگ‌های محمد شیبانی خان به صورت مثنوی در هفتاد هفت باب و یک خاتمه.

- بهشتی مشکوکی، مولانا، **شاهنامه بهشتی**، نسخه خطی فارسی: کتابخانه ملی پاریس^{۱۶}
- شوشتری، جمال بن حسن، **فتوح العجم**، نسخه خطی فارسی: کتابخانه ملی پاریس
- مؤلف ناشناس، **سفرنامه فرخنده (سفرنامه بغداد)**، نسخه خطی فارسی: کتابخانه ملی پاریس
- صادقی افشاری، صادق بیگ، **فتح نامه عباس نامدار (شاهنامه صادقی)**، نسخه خطی فارسی: فهرست نسخه‌های خطی فارسی جلد ۶، ص ۴۳۶۷.
- مؤلف ناشناس، (۱۱۳۲ ه.ق)، **منظومه فتوحات شاه اسماعیل (تاریخ شاه اسماعیل دوم)**، نسخ خطی فارسی: کتابخانه و موزه ملک، ۱۳۹۳/۰۴/۰۴۷۶۹/۰۰۰.
- امینی هروی، امیر صدرالدین ابراهیم، (۱۳۸۳)، **فتوحات شاهی (تاریخ صفویه از آغاز تا سال ۹۲۰ ق)**، تصحیح، تعلیق، توضیح و اضافات محمدرضا نصیری، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- سیاقی نظام، نظام‌الدین علی شیرازی، (۱۳۹۹)، **فتوحات همایون**، تصحیح و تحقیق حسن زندیه، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه - قطب علمی مطالعات فرهنگ و تمدن شیعه در عصر صفویه.
- قاسمی گنابادی، محمدقاسم، (۱۳۸۷)، **شاه اسماعیل نامه**، تصحیح و تحشیه جعفر شجاع کیهانی، تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
- هاتفی خرجردی، عبدالله، (۱۳۸۷)، **شاهنامه هاتفی خرجردی (حماسه فتوحات شاه اسماعیل صفوی)**، به تصحیح سید علی آل داود، تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.

سفرنامه حج

سفرنامه نویسان هر یک با تخصص‌ها و گرایش‌های فکری خود تلاش کرده‌اند تا آداب و رسوم مردم در شهرها و روستاها را بازگو نموده، به تشریح و توصیف اماکن و آثار تاریخی و حوادث و رویدادهای میان راه‌ها بپردازند، سفرنامه‌ها به‌عنوان یکی از مهم‌ترین رسانه‌های بین فرهنگی، حاصل کنجکاوی‌ها و تلاش‌ها سفرنامه‌نویس می‌باشد و در نهایت در زمان خود سبب انتقال عمیق‌ترین و گسترده‌ترین تجربه‌های بین فرهنگی، از یک فرهنگ غریب و بیگانه، به فرهنگ خود شده‌اند. به‌عبارت‌دیگر سفرنامه‌ها یکی از مهم‌ترین محمل‌های آگاهی از سایر فرهنگ‌ها بوده و هستند (حقوقی، ۱۳۷۷). در این بین، سفرنامه‌های حج نه تنها دربرگیرنده اطلاعات تاریخی - جغرافیای، موقعیت مکانی شهرها و منازل اطراف و توصیف اماکن متبرکه و مشقت و دشواری‌های راه و چگونگی برگزاری حج است؛ بلکه بازگوکننده حالات روحانی و معنوی این سفر زیارتی نیز می‌باشد. لازم به ذکر در این عصر به دلیل آرامش نسبی و توجه به امر مذهب حج و شعایر آن نگارش این نوع سفرنامه‌ها رواج یافت.

^{۱۶} رجوع شود به کتاب تاریخ ادبیات در ایران (صفا، ۱۳۶۲)

- لاری، محیی‌الدین، (۹۱۱ ه.ق)، **فتوح الحرمین**، نسخه خطی فارسی: کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، کد دستیابی MF-۱۳۱۳۹.

- مسکین، احمد، **حج نامه احمد مسکین**، نسخ خطی فارسی: کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی، کد دستیابی ۹۵۶۷.
- شهربانو (زوجه میرزا خلیل رقم نویس)، (۱۳۷۴)، **سفرنامه منظوم حج**^{۱۷} بانوی اصفهانی به اهتمام رسول جعفریان، تهران: مشعر.

- ابیوردی، حسین، (۱۳۷۴)، **سفرنامه منظوم حج**، به اهتمام رسول جعفریان، تهران: مشعر.

نتیجه‌گیری

پژوهشگران، مورخان، باستان‌شناسان، معماران، شهرسازان و... همگان از منظر خویش در پی بازخوانی از سرگذشت ایران زمین و چیستی، چونی و چرای آنچه بر این مردمان در اثنای تاریخ پیش آمده است، می‌باشند. از این رو، منابع و نوشتارها به مثابه سرچشمه و آبشخور مشترک تمامی پژوهش‌های فوق‌نقشی بنیادین داشته است و نیز گاهی مبین و تبیین‌کننده و درجه اعتبار دیگر داده‌ها، به‌ویژه داده‌های باستان‌شناختی است. به عبارتی منابع در این حوزه محل راستی آزمایی شواهد و قرائن است. بر این اساس، آنچه در خوانش مکتوبات بسیار مهم و بااهمیت است و در مقام، جایگاه سازمان‌دهی و انتظام قرار دارد؛ نوع بیان، زبان و ژرفای (محتوا) منابع است. بدین معنا، از حیث بیان، مسموع، صریح و ضمنی، از جهت زمان و اصالت؛ دست‌اول و دوم، از لحاظ محتوا، دوگانه (موفق یا مخالف) است. لذا این سه مفهوم و هر آنچه در زیرشاخه آنها قرار می‌گیرد به عنوانی یکی از ابزارها گران‌مایه و معتبر در دست پژوهندگان گاه‌شمار زمان است که در بازخوانی منطق اجتماعی و لایه‌های عمیق فضا و زمان در گذشته، آنان را راهگشا است.

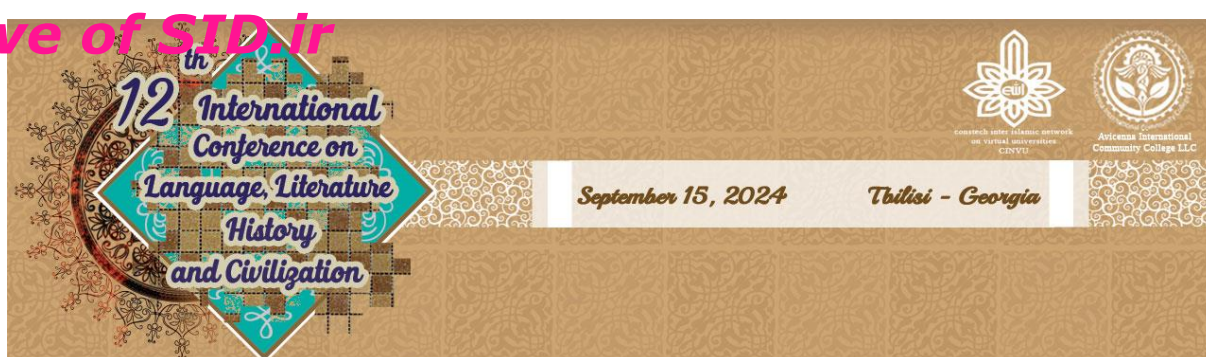
^{۱۷} همراه با: گزیده سفرنامه منظوم حسین ابیوردی، گزیده حج‌نامه احمد مسکین، گزیده فتوح الحرمین، دو قصیده از خاقانی، قصیده زکوه الاسفار، قصیده تحفه الحرمین.

منابع

- استنفورد، مایکل، ۱۳۸۲، درآمدی بر فلسفه تاریخ، ترجمه احمد گل محمدی، چاپ اول، تهران، نی اشپولر، برتود، ۱۳۶۰، تاریخ‌نگاری در ایران (مجموعه مقالات)، ترجمه یعقوب آژند، چاپ اول، تهران، گسترده امانی چاکلی، بهرام، تقوی سنگدهی، لایلا و میرحمزه، سمانه، بررسی تطبیقی شرح حال‌نگاری در عصر عباسی (۶۵۶-۱۳۲ ه ق) و ممالیک (۹۲۳-۶۴۸ ه ق)، تاریخ‌نامه خوارزمی سال اول، شماره ۴، تابستان ۱۳۹۳، ۱-۳۴
- امینی هروی، امیر صدرالدین ابراهیم، ۱۳۸۳، فتوحات شاهی (تاریخ صفویه از آغاز تا سال ۹۲۰ ق)، تصحیح، تعلیق، توضیح و اضافات محمدرضا نصیری، چاپ اول، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی
- پژوهشی در دانشگاه کمبریج، ۱۳۸۴، تاریخ ایران در دانشگاه کمبریج، ترجمه یعقوب آژند، چاپ دوم، تهران، جامی ترکمان شهیر نمبشری، اسکندر بیگ، ۱۳۵۰، تاریخ عالم‌آرای عباسی، تصحیح و مقدمه ایرج افشار، چاپ اول، تهران: امیرکبیر
- ثواقب، جهانبخش، ۱۳۸۵، روش تحقیق با تأکید بر تاریخ، چاپ اول، تهران، نوید شیراز جاوید، آیدا، ۱۳۹۶، بررسی باستان‌شناختی سنگ‌نوشته‌های حکومتی دوره صفوی در سه شهر اردبیل، کرمان و مشهد، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران
- جعفریان، رسول، ۱۳۶۶، آشنایی مقدماتی با روش تحقیق در تاریخ، اول، چاپ تهران، سازمان تبلیغات اسلامی حسن آبادی، ابوالفضل، بررسی کتاب مقدمه‌ای بر شناخت اسناد تاریخی، گنجینه اسناد، شماره ۷۳، بهار ۱۳۸۸، ۱-۱۵
- حسینی زاده، محمدعلی، (بی تا)، علما و مشروعیت دولت صفوی، چاپ اول، قم: انجمن معارف اسلامی حقوقی، محمد، ۱۳۷۷، مروری بر تاریخ ادب و ادبیات امروز ایران، چاپ دوم، تهران، قطره
- دیران دبیرخانه شاه سلیمان صفوی، ۱۳۸۸، منشآت سلیمانی، به کوشش رسول جعفریان، چاپ اول، تهران، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی
- رسولی، رسول، ۱۳۹۹، منبع‌شناسی تاریخ کردهای ایران، پایان‌نامه کارشناسی ارشد تاریخ، دانشگاه پیام نور واحد سقز رشید یاسمی، غلامرضا، ۱۳۱۶، آیین نگارش تاریخ، چاپ اول، تهران، موسسه وعظ و خطابه
- رهنما، علی، ۱۳۹۴، خرافات به مثابه ایدئولوژی در سیاست ایران: از مجلسی تا احمدی‌نژاد، ترجمه فرهاد مهدوی، چاپ اول، لندن: مهری
- زرین کوب، عبدالحسین، ۱۳۵۴، تاریخ در ترازو، چاپ اول، تهران، امیرکبیر
- .....، ۱۳۵۳، ارزش میراث صفویه، چاپ اول، تهران، امیرکبیر
- سجادی، صادق، و عالم زاده، هادی، ۱۳۸۰، تاریخ‌نگاری در اسلام، چاپ چهارم، تهران: سمت
- صفا، ذبیح‌الله، ۱۳۶۲، تاریخ ادبیات در ایران جلد ۵، چاپ اول، تهران، مؤلفان و مترجمان ایران

صفت گل، منصور، ۱۳۸۰، ساختار نهاد و اندیشه دینی در ایران عصر صفوی، چاپ اول تهران، خدمات فرهنگی رسا
 طاووسی مسرور، سعید، پاکروان، مهدیه و سالاریان، زهرا، تقابل جریان‌های فکری جهان اسلام مبتنی بر گونه‌شناسی
 ردیه‌های کلامی الفهرست ندیم، پژوهش‌های تاریخی، شماره چهاردهم، بهار ۱۴۰۱، ۱-۳۹
 علاقه، فاطمه، ۱۳۸۵، اصلاحات دیوانی عالم‌آرای عباسی، چاپ اول، تهران، موسسه تالیف ترجمه و آثار هنری متن، اندیشه
 خلاق
 فقیه بحرالعلوم، محمدمهدی، ۱۳۸۸، مزارات تویسرکان، چاپ اول، قم: انتشارات وثوق
 کاسیر، ارنست، ۱۳۶۰، فلسفه و فرهنگ، ترجمه بزرگ نادر زاده، چاپ اول، تهران، دانشکده علوم توان‌بخشی
 گروت، لیندا، و وانگ، دیوید، ۱۳۸۴، روش تحقیق در معماری، ترجمه علی‌رضا عینی فر، چاپ اول، تهران، دانشگاه تهران
 مدیر شانه‌چی، کاظم، ۱۳۴۵، مزارات خراسان، چاپ اول، مشهد: دانشگاه مشهد
 مینورسکی، ولادیمیر فدروویچ، ۱۳۳۴، سازمان اداری حکومت صفوی یا تحقیقات و حواشی و تعلیقات بر تذکره الملوک،
 ترجمه مسعود رجب نیاک با حواشی و فهرست و مقدمه و امعان نظر محمد دبیرسیاقی، چاپ اول، تهران، زوار
 نوروزی، جمشید، و رمضانی، شهرام، علل تعاملات سلاطین صفوی با علمای شیعه و نتایج آن، فصل‌نامه تاریخ اسلام، سال
 پنجم، شماره ۱۹، پاییز ۱۳۹۴، ۲۴-۵
 یلدایی، مهدیه، و عباسی هرفته، محسن، منبع‌شناسی مطالعات تاریخی معماری ایران، دو فصل‌نامه فرهنگ معماری و
 شهرسازی اسلامی، سال ششم، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۰، ۹۵-۷۹